

Проф. В. Біднов.

**Московський Митрополит Макарій
(Булгаков)**

(1816 — 1882 р.р.)

Відбитка з часопису „ELPIS“ за 1932 рік.

ВАРШАВА.
Друкарня Синодальна.
1932.

Московський Митрополит Макарій (Булгаков)

(1816 — 1882 р. р.).

9 (22) червня 1932 р. сповнилось п'ятьдесят літ з дня смерти визначного російського богослова та церковного історика Макарія (Булгакова), Митрополита Московського і Коломенського. Через те, що він має велике значіння в області православного богослов'я взагалі, вважаємо потрібним з цього приводу згадати небіжчика й освіжити в пам'яті головніші моменти його життя та наукової діяльності. Щодо біографії Митрополита Макарія, то для неї маємо в історичній літературі немало опублікованих матеріалів в виді листів самого Митрополита, спогадів про нього інших людей та взагалі різних матеріалів як офіційного, так і приватного походження. Значна частина їх вже використана Проф. О. Титовим в його двох-томовій праці: „Митрополитъ Московскій Макарій Булгаковъ“ (т. I, Київ, 1895; т. II, Київ, 1903), що первістно друкувалася на сторінках „Трудовъ Кіевской Духовной Академіи“ (1894 р., №№ 5-8; 1895 р., №№ 1, 2, 5 — 10; 1896 р., №№ 2, 4, 6, 7, 9 і 10). Праця Проф. Титова дає настільки повний огляд життя та різноманітної діяльності Макарія, що нею в першу чергу й головним чином належить користуватися, доповнюючи тільки тим, що появилось в пресі після 1903 р.

Митрополит Макарій народився 19 вересня ст. ст. 1816 року в с. Суркові, Новооскільського повіту, на Курщині, де його батько Петро Булгаков був священником. Мирське його ім'я Михайло. Родинне прізвище його Булгаков, як і територія, де перебували його батько та дід, свідчать про українське походження від тих „черкас“, що в другій половині XVII ст. колонізували Слобожанщину, південно-степову територію Московської держави. Коли Михайлові не було ще й семи літ, батько його вмер, і він залишився з убогою вдовою-матір'ю, що мала на своїх руках трьох малих хлопчиків і трьох дівчаток. Завдяки цьому, дитячі роки його прой-

шли в тяжких матеріальних та моральних умовах. До того ж Михайло був слабим, хворобливим хлопцем, часто скаржився на біль в голові, завжди покритої струпами. Коли мати віддала його до духовної школи, наука давалася йому тяжко, хоч він і був дуже пильним і вперто й подовгу вчив те, що од нього вимагала школа. Один неприємний випадок став йому в великій пригоді. Коли Михайло Булгаков, будучи в старшому класі Білгородського духовного училища, одного разу вчився на шкільному дворі, заховавшись за стоси дров, в його голову попав кинутий кимсь камінь. З розбитої голови полилося багато крові, й становище його було настільки поважне, що навіть не сподівалися, що б він зостався живим. На диво, хлопець не тільки видужав, а ще став й значно здоровішим: голова перестала боліти, струпи зникли, почала виявлятися незвичайна здібність до науки. Про цей випадок писалося ще за життя самого Макарія¹⁾, та й сам він нераз розповідав про нього серед родичів та знайомих. В часи свого перебування в Білгородській (Курській) семінарії (1831 — 1837 р.р.) Михайло Булгаков звертає на себе, завдяки визначним здібностям, увагу не тільки вчителів, а й місцевого Єпископа Ілідора, який і допомагає йому матеріально. По закінченню семінарії, його було послано до Київської Академії, де він і дістав вищу освіту, закінчивши науку в Академії в кінці червня 1841 року. В лютому зазначеного року, за якихсь чотири місяці до закінчення курсу, він постригся в монахи, причому названо його Макарієм.

В часи, коли вчився Макарій, духовна школа на Україні жила на підставі тих норм, що було вироблено в статуті 1808 року, що давав ґрунтовну й загальну й богословську освіту вихованцям духовних шкіл. Академії мали чотирьохлітній курс й поділялися на два відділи: нижчий і вищий; на кожному з них студенти перебували по два роки, а тому й зараховання в студенти відбувалося не щорічно, а через два роки, а кожний прийом студентів називався звичайно курсом, рахування кожного з них починалося від 1819 р., (коли в Київській Академії було впроваджено статут 1808 р.).

¹⁾ „Прав. Обзор.“, 1879 р., № 4, 826 (стаття „Новый Архипастырь Москвы“).

Курс, до якого належав Макарій Булгаков, лічився десятим (1837—1841 р. р.). Предмети, що викладалися в Академії, були обов'язкові для всіх студентів, і не обов'язкові, групові. До останніх належали загальна історія — церковна й свіцька та науки математичні. Вийшло якось так, що будучий історик Церкви в Академії зовсім не слухав історичних наук, бо записався на групу математичну¹⁾. Ректором Київської Академії, в перші два роки перебування в ній Булгакова, був Іннокентій (Борисов), що загально відомий, як талановитий проповідник, і мало відомий своєю науковою діяльністю. А між тим він був визначним богословом, людиною широко освіченою, завжди підбирав і підтримував поважних учених. За час його ректорування (1830 - 1839 р. р.) він зібрав в Академії таких учених, як Я. К. Амфитеатров, Професор „Церковнаго Краснорѣчія“. Прот. М. Скворцовъ — філософ, що підготовив ряд талановитих учнів, як архим. Θεοφαν Авсенов, І. Махневич, О. Новицький, С. С. Гогоцький, П. А. Юркевич та ин., архим. Димитрій Муретов (догматист) та инш. Крім того, Іннокентій мав великий вплив на студентів, розбуджуючи в них інтерес до науки, прищеплюючи їм упертість в роботі й нахил до самоосвіти. Чи під впливом Київського Митрополита Євгенія Болховитинова (1822-1837 рр.), видатного історика першої чверти ХІХ ст., чи з власної ініціативи, Іннокентій направляв увагу студентів на дослідження місцевої історії, місцевої старовини. Увагу Макарія Булгакова він направив на історію Київської Академії, доручивши останньому розглянути пачки стародавніх документів, писаних різними мовами. Булгаков захопився такою роботою й присвятив їй два останні роки свого перебування в Академії. Тому, що багато згаданих історичних документів було писано по-польському, Булгаков, з наказу того-ж таки Іннокентія, користувався допомогою Академічного професора польської мови, відомого „знаменитого обскуранта“. В. І. Аскоченського²⁾, що потім залишив слід в розробленню історії Київської Академії. Наслідком такої двурічної праці було „курсовое сочиненіє“ Макарія під заголовком:

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1894 р., № 7, 386.

²⁾ Венгеровъ С. А., Критико-біографическій словарь, т. І, 1889, стр. 827.

„Історія Київської Академії“. Дісертацію визнали дуже доброю, частину її було читано автором, коли відбувався так званий „публичний“ іспит студентів Академії. 1843 р. її видруковано (правда, з поправками, яких вимагав Митрополит Филарет Дроздов), і таким чином з'явилася перша історія Київської Академії. Праця Макарія по вказівкам і по радам Іннокентія назавжди зєднала обох їх; між ними утворилися міцні зв'язки та приязнь; вони часто потім листувалися, й Іннокентій не один раз давав моральну підтримку Макарію в його науковій діяльності.

Мав велике значіння в науковому відношенні для студента Булгакова і (тоді ще) Архімандрит Димитрій Муретов, що викладав догматичне богослов'є з характеристичними для нього категоричністю, ґрунтовністю та глибокодумністю. Студенти захоплювалися й цінили виклади Димитрія. Згаданий вище Аскочинський, що те-ж був слухачем Димитрія, так пише в своєму щоденнику: „Ректор (Димитрій) знає тільки своє діло, безнастанно говорить битіх півтори години, дивує ріжноманітністю своїх відомостей, надзвичайністю своєї пам'яті, енциклопедичним знанням усього, що хоч якось входить в сферу богослов'я, й, закінчивши свій необсяжний виклад, виходить сам і слухачі втомленими, замученими“¹⁾. Такі змістовні виклади повинні були мати вплив на Макарія, як автора „Православно-Догматического Богослов'я“. Очевидно, вся його система Догматичного Богослов'я має певний зв'язок з викладами Димитрія в Київ. Академії, тільки, розуміється, не в тій мірі, як це малюють різні оповідання напів-анекдотичного змісту, що потім збиралися різними особами і друковалися на сторінках періодичних видань, як факти безсумнівної правдивості. Завдяки такій не критичності, можна читати заяви, ніби то Макарій був лише редактором тих викладів Димитрія, що чув від нього в час свого студентства²⁾.

Згідно з тодішніми порядками, Макарій Булгаков закінчив Академію Магістром богослов'я. Як здібну і працю-

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1894 р., № 6, 236. — „Ист. Вѣст.“, 1882 р., т. VII, 336.

²⁾ „Ист. Вѣст.“, 1884 р., т. XV, № 2, 344. — „Рус. Арх.“, 1900 р., т. III, 327. — „Тр. К. Дух. Акад.“, 1887 р., № 6, 241. — Ibid., 1894 р., № 6, 237-238.

виту людину, його було оставлено при Академії Бакалавром, з дорученням викладати історію Російської Церкви на старшому відділі та історію Росії — на нижчому, по одній двохгодинній лекції тижнево на кожному відділі. До того часу в Київській Академії історія Російської Церкви та історія Росії не читалися. Існувало дві катедри: загальної церковної історії (Проф. Д. Макарова) та загальної (всесвітньої) історії (Проф. Д. Граников). Історія Російської Церкви та історії Росії входили, як складові частини в зазначені предмети, й тому професори або зовсім не торкалися їх, або говорили тільки меж іншим. Макарій повинен був розпочати спеціальні курси. Виклади свої Макарій повинен був розпочати з вересня того ж 1841 р. Не вважаючи на свою молодість, недосвідченність в своїх предметах та слабу розробленість самих наук, все таки зумів дати цікаві для студентів курси, особливо з історії Церкви. З його викладів по церковній історії частина була видрукована в 1846 р. як „Історія христіанства въ Россіи до равноапостольнаго кн. Владимира“. Видруковано було й де які уступи з його викладів по історії Росії, як, наприкл., „Пути Промысла о Россіи въ порабощеніи ея татарами“¹⁾.

Макарій любив історію, але викладати її в Київській Академії йому довго не довелося. Вже в липні 1842 р., се бо по закінченню академічного року, його було переміщено до Петербурзької Академії Бакалавромъ богословських предметів. Сталося це помимо волі Макарія й згідно з тим російським звичаєм, що робив багато шкоди богословській науці. Ще стара наша Київська Академія підтримувала звичай, щоб професор був знавцем всіх предметів шкільного курсу й послідовно викладав усі науки, переходячи з своїми учнями з нижчого класа до вищого, доки не випускав з школи своїх слухачив. Наслідком цього були своєрідний універсалізм і відсутність спеціалізації. Зріст та розвій науки робили таку систему не тільки некористною, а навіть шкідливою для богословського знання. Це розуміли всі, а проте така система існувала й зберегалася в Академіях до самої революції 1917 року, не вважаючи на зміни академічних статутів. Історія духовної школи в Росії, а значить і на

¹⁾ Журнал „Маякъ“ (Бурачка), 1842 р., т. VI, кн. XII, 27-34.

Україні, дає нам багато прикладів такого недоцільного призначення або переміщення вчених. В кінці XIX ст. в Київській Академії були такі випадки. Людина спеціалізується в Св. Письмі Нового Завіта, а їй доручають читати історію філософії; друга готується до Св. Письма Старого Завіту, а стає доцентом загальної церковної історії. Старого професора моральної теології переміщають на психологію. Розуміється, від цього для науки зиску було мало, бо тільки надзвичайна талановитість рятувала жертву таких призначень та переміщень і давала їй можливість спеціалізуватися в новій науці, в більшості-ж випадків бачимо лише сумні, негативні наслідки.

Переміщення Макарія, що саме тоді був ієромонахом, відбулося при таких обставинах. Ректором Петербурзької Духовної Академії з 1841 року був Афанасій Дроздов, що до того часу був Ректором Херсонської (в Одесі) Семинарії, особа з великою ерудіцією й сумною долею. Він став близько до несимпатичного для православної ієрархії обер-прокурора, графа А. Протасова, що, в супереч бажанню ієрархів, перевів реформу духовної школи. Єпископ Афанасій був правою рукою обер-прокурора в цій справі, виконував його плани, й користуючися довірям Протасова, в академічних справах зовсім не рахувався з занадто старим Митрополитом Серафимом († 1843 р.). Щоб мати більше вільного часу для обер-прокурорських справ, Афанасій добивався звільнення від викладів в Академії догматичного богослов'я. Для викладів останнього він вишукував собі молодого здібного ученого й намітив собі Макарія Булгакова.

До Петербургу останній прибув перед самим початком нового академічного року і зупинився просто в Академії. Через годину по своєму приїзді Макарій вже був у Ректора, Єпископа Афанасія. На протязі п'яти годин Ректор провадив з ним розмову про догматичне богослов'я, щоб в'яснити, наскільки Макарій знайомий з догматикою, — „особенно касаєсь пунктовъ Православія“. Макарій з честью видержав іспит; новий його ректор зостався ним дуже задоволений і на прикінці похвалив „образъ мыслей“ Макарія й заявив, що його догматичні погляди цілком подібні до поглядів його самого, Афанасія ¹⁾. Через два дні після згаданої розмови,

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1894 р., № 8, 561.

наш учений вже розпочав свої виклади догматичного богослов'я. В Петербурзі Макарій жив 15 літ, до травня 1857 р., і за цей час був Бакалавром і помічником Інспектора, Інспектором (1845-1850 р.р.) і Ректором Академії (1851-1857 р.р.), а одночасово викладав догматичне богослов'є та енциклопедію православного богослов'я, або інакше „Введеніє въ православное богословіє“. До них він додавав історію Російської Церкви в 1847 р., а потім й історію раскола. Як відомо, за Миколая I проти старовірів переводилися тяжкі репресії державно-поліційного характеру, провадилася енергійно місіонерська діяльність. В цілях підготовки досвідчених місіонерів, в Петербурзькій Академії було засновано в 1853 р. протиросколничий відділ. Макарій, тоді вже Єпископ і Ректор, викладав „Исторію и статистику и опроверженіє заблужденій русскаго раскола“¹⁾. Записи своїх викладів він друкував на сторінках „Христіанскаго Чтенія“, а потім видав окремими їх книгами. Найголовнішими з його праць того часу були такі. Перш за все було видано, без попереднього публікування в „Христ. Чтенія“, згадану вище „Исторію Кіевской Академії“ (СПБ., 1843). Видання зазначеної праці було зустрінуте дуже прихильно; в періодичній пресі появилося кілька рецензій. В „Журналѣ Министерства Народн. Просвѣщенія“ (1844 р., т. 42, отд. VI, 57-75) подано докладний огляд монографії Макарія, а М. Погодін, найбільший тоді в колах російських авторитет, на сторінках свого „Москвитянина“ вітав появу книги й називав її плодом „добророзумлінної праці“ та великою підмогою для будучих істориків освіти в нашому краю²⁾. Скористувавшись тим, що йому довелося і в Петербурзі читати студентам історію Російської Церкви, Макарій, доповнивши й виправивши те, що вже було зроблено ним в Києві, друкує свою роботу в „Христіанскому Чтеніи“ за 1845 р., а в 1846 р. видає окремою книгою „Исторію христіанства в Россіи до равноапостольнаго князя Владиміра, какъ введеніє въ исторію Русской Церкви“ (стр. XII-421-II). В світських колах і цей труд викликав похвали на адресу Макарія. В своїй рецензії на книгу

¹⁾ Див. його „послужной списокъ“ в „Твор. Св. Отцевъ...“ за 1882 р., кн. 3, 329.

²⁾ Барсуковъ, Жизнь и труды М. Погодина .., т. VII, 204-205.

М. Погодин називає Макарія одним з найбільш учених серед нашого духовенства. Роботу свою Макарій подав до Академії Наук для одержання Демидовської премії. З доручення Академії Наук, „Історію христیانства въ Россіи...“ рецензував Адьонкт Куник. Рецензент зробив немало зауважень нашому історикові, в тому числі й те, що дослідувач зменшує значіння варягів в ділі поширення на Русі христیانства після 862 року, й що він не ґрунтовно ознайомлений з історією славян. Найкращою частиною праці Куник визнає розділ про переклад Св. Письма і Літургії на славянську мову, а книгу взагалі вважає „за рідке явище в області російської історичної літератури“, що заслужує тим більшої уваги, „що з давнього часу історія Російської Церкви не находила собі дослідувача, який би мав“ такі визначні риси історика, як Макарій. Грошової нагороди Куник все таки не визнав можливим дати Макарію, а обмежився лише „похвальнымъ отзывомъ“¹⁾. Академія Наук згодилася з таким присудом Куника.

Вихід книги Макарія „Історія христیانства въ Россіи...“ дав привід до полемки між Архієп. Филаретом Гумилевським (тоді Єпископом Рижським) та Макарієм. Перший з них опублікував в 1846 р. (в IV кн „Чтеній въ Импер. Общ. Історіи и древн. рос.) свою розвідку: „Кирилль и Меѳодій, славянскіе просвѣтителі“, і в цій публікації не зовсім мняко висловлюється про де-які тверження Макарія в своїй „Історіи христیانства...“ Макарій написав свою відповідь, „скромну і коротку“ в „Христیانскомъ Чтеніи“, а крім того написав особистого листа до самого Филарета. Справа ніби то закінчилася: порозумінням поміж цими двома ученими; але ж в дійсности відносини поміж ними попсувалися назавжди, і кожна сторона потім не таїлася з своєю неприхильністю одна до одної. З листа Архієп. Інокентія Борисова до Макарія (від 21 березня 1847 р.) видно, що громадська опінія була на стороні Макарія. На початку 1847 р. вийшла друком „Історія Русской Церкви“ Филарета Гумилевського. Коли вона була ще на розгляді в цензора, Макарій писав про неї до Інокентія (від 16-го листопада 1846 р.) і хвалив це „ученое твореніє“. Коли ж під час друкування її Макарій уваж-

1) „Журн. М. Н. Пр.“, 1847 р., т. 54, отд. III, 82-94.

но перечитав її, то тоді повідомляє Іннокентія (28 січня 1847 р.), що він хвалив історію Филаретову, „майже не читавши, а більш на підставі слів цензора“, тепер ж, як прочитав, бачить, що „вона справді учена, але ж вельми коротка, суха, без провідної думки, без духа послідовности, а більше звичайне прекрасне оповідання..., і тому все ще заставляє ждати ліпшої, гіднішої історії нашої Церкви. З огляду на такі властивости історії Преосвящ. Филарета, я не посоромився почати з теперешньої книжки „Христіанскаго Чтенія“ друкування своїх коротких та вбогих записок по російській церковній історії, які накидав ще в Києві, в перший рік мого бакалаврства, тільки де що виправивши зараз“¹⁾. Отак сам Макарій пояснює, чому він почав друкувати в академічному органі свій „Очеркъ исторіи Русской Церкви въ періодъ до-татарскій, 992-1240 г.“. До Великодня 1847 р. друкування було закінчено, й зроблено відбитки; одну з них Макарій вислав Іннокентієві, з проханням прийняти її замість крашанки²⁾.

Через те, що в Петербурзі Макарій викладав переважно богословські науки, церковну ж історію тільки між іншим, то зрозуміло, що він уділяв багато уваги, а може — й головним чином, на видання своїх богословських праць. В кінці 1846 року, як видно з його листа (від 15 листопада 1846 р.) до Іннокентія, він намірився видрукувати свої виклади по „Енциклопедіі Православнаго Богословія“ й вже переслав на перегляд цензорів. Той визнав можливим друкувати працю Макарія і переслав рукопис на розгляд та благословення Св. Синода. Там прихильно зустріли новий богословський твір; благословення на друк було дано, тільки наказано було дати новий заголовок: „Введеніе въ Православное Богословіе“ (замість „Енциклопедія Православнаго Богословія“). В 1847 році книга була надрукована. Складалася вона з передмови і трьох частин, з яких першу присвячено предметові православнаго богословія, другу — джерелам його, а третью — системі православнаго богословія. В свою чергу, кожна з цих трьох частин складалася з поодиноких поділів і розділів, кількість яких була немала.

1) „Христ. Чтен.“, 1884 р., т. I, № 5-6, 805.

2) „Христ. Чтен.“, 1884 р., т. I, № 5-6, 807.

На „Введеніє“ Макарія дивляться, як на першу самостійну працю його в області богословія, й надають тій праці велике значіння. Так дивилися на справу сучасники, свідки появи зазначенї книги. Для прикладу можна вказати на відомого Іннокентія Борисова. Прочитавши надісланий йому примірник книги, цей приятель Макарія писав (24 лютого 1848 р.) останньому: „Не переставайте ж і надали подвизатися на цьому святому поприщі. Господь видимо кличе вас до нього. Жнва великі, не осяжні, а ділачів, як сами знаєте, ще мало...“¹⁾.

Звертають увагу і говорять про нашу книгу всі так чи сяк причепні до богословської науки. Про появу її в Московській Академії один з студентів повідомляє свого приятеля, студента Академії Київської, як варту уваги новину. „В нас появилася нова книга, праця Макарія, Інспектора Петербурзької Академії,— „Введеніє въ Православно-Догматическое Богословіє...“— і цікаво, що автор листа виступає в оборону Макарія „Я ще не читав її, всі ж, хто читав, говорять, що нема нічого особливого; але ж чи може щось бути особливе в творі, куди не можуть входити нові істини, захоплючі своєю новизною. Виклад їх — система, те-ж не можуть вирізнятися новизною... В журналах критики називають цього письменника — з великою, надзвичайною начитанністю“²⁾. Про зацікавлення читачів „Введеніємъ“ свідчить і той факт, що вже весною 1848 року воно вийшло другим виданням. 15-го квітня 1848 р. Макарій писав своєму однокурсникові по Київській Академії А. Серафимову: „Моє „Введеніє въ богословіє“ дуже щасливе: встигло вже розійтися все й тепер знову надруковано“³⁾. Треба ще додати, що і світські місячники подали похвальні рецензії на цю працю Макарія. Бачимо їх не тільки в „Москвитянинъ“ (славянофільському органі), а й в його антиподі „Отечественныхъ Запискахъ“. Проф. О. Титов свідчить, що „Отечественныя Записки“ дали найкращу рецензію⁴⁾. З огляду на те, що зазначений журнал помістив таку рецензію тільки в серпні 1853 р., коли миколаєвська цензура була особливо люта, органіві „запад-

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 5, 82.

²⁾ Савва, Хроника моей жизни..., т. I, 300 (лист 24. X, 1847 р.).

³⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 5, 82.

⁴⁾ Ibid., стр. 87.

ників“ нічого більше не зосталося, як хвалити богословські праці Макарія, визначного у всякому разі ученого.

Та найбільшу присмність Макарію за його „Введеніє въ Православное Богословіє“ зробила влада. Обер-прокурор Протасов поспішив піднести примірники книги самому цареві Миколі I та його „наслѣднику“. Обидва прийняли книгу „благосклонно“ і дякували авторові. Ще перед тим Св. Синод 31 жовтня 1847 року постановою своєю зробив Макарія Доктором богословія. В даному випадкові прислужився Макарію завжди прихильний до нього Іннокентій (Борисов): він дав потрібну в таких випадках відозву й, разом з Митрополитом Антонієм (Рафальським), подав Св. Синодові відповідний доклад про наділення Макарія степенем Доктора богословія. З-за того, що така нагорода тоді була рідким явищем, а сам Макарій в той час мав тільки 31 рік віку, — природньо, що немало богословів старшого, ніж наш учений, віку будуть ставитися до Макарія не зовсім доброзичливо. Про недоброзичливе відношення Филарета Гумилевського до Макарія вже говорилося. Таке саме відношення бачимо і з боку Митрополита Филарета (Дроздова) як і людей з близького до нього оточення. Архиєп. Савва (Тихомиров), що був завжди приклонником Филарета (Дроздова), згадуючи в своїх „Записках“ про Макарія Булгакова, не ховається з своєю неприхильністю до нього. В одному місці, оповідаючи про те, як Макарій, вже в сані Єпископа Тамбовського, проїзжаючи через Москву, не відвідав Митрополита Филарета, який, до речі сказати, пробував саме тоді не в Москві, а в Троїце-Сергієвій Лаврі (в 60-ти верстах од Москви), іронично зауважує: „Інші Архиереї, проїзжаючи через Москву, шукали випадку побачитися з Митрополитом Филаретом, щоб скористуватися його розумними порадами. Д-о-к-т-о-р Макарій, напевно, не потребував таких порад, а тому й не забажав поїхати до Митрополита“¹⁾.

Після видання свого „Введенія въ Православное Богословіє“ Макарій приступає до видання свого курсу Догматичного Богословія. Як і інші свої праці, він зпершу друкував його на сторінках „Христіанскаго Чтенія“, а потім ви-

¹⁾ Савва, Хрон. моеї жизни..., т. IV, 172. Слово „Доктор“ підкреслено у Савви.

дав окремо. Про намір публікувати своє Догматичне Богословіє Макарій повідомляв згаданого вище С. А. Серафимова (лист від 15 квітня 1848 р.), а з листування Євсевія (Орлинського), що був, після Аѳанасія Дроздова, Ректором Петербурзької Академії, — з А. В. Горським довідуємося, що до тої справи намовляли його духовна влада й обер-прокурор Протасов. На протязі цілого 1848 року містилося окремими розділами його Догматичне Богословіє, а на початку 1849 року з них складено перший том догматичної системи Макарія; він обіймав перший відділ першої частини, се б то „науку про Бога в Самому Собі“. За першим пішли інші томи. 17-го жовтня 1850 року Макарій писав до свого академічного товариша С. А. Серафимова: „Я вже подав до Св. Синода другий том моєї догматики, а третій пишу й допровадив уже його до половини. Помоліться за мене своїми теплими молитвами, щоб Господь дав мені сили та бадьорість закінчити розпочате мною, не потураючи на ті балачки заздроси чи злоби, або т. зв. горливости до Православія“ ¹⁾. Свою систему Догматичного Богословія Макарій провадив і далі.

На протязі 1851 року вийшли т. т. II і III, куди ввійшла „наука про Бога в загальному відношенню Його до світа та людини“ (се б то другий відділ першої частини системи), та „наука про Бога, як Спасителя, та про особливе відношення Його до роду людського“ (увесь перший відділ другої частини системи); до третього тому ввійшла й частина розділу про Церкву. В 1852 р. вийшов четвертий том „Православно-Догматического Богословія“, з відділом про благодать та таїнства хрещення, миропомазання, покаяння, Євхаристію та маслособоровання; а в 1853 р. з'явився п'ятий, останній, том догматичної системи Макарія, що містив у собі науку про два останні таїнства та про Бога, як Судію та Мздовоздаятеля. Таким чином, Макарій закінчив десятилітню роботу й збагатив православну російську науку таким твором, якого ще вона не мала. Попередні праці догматичного змісту, не виключаючи й „Догматического Богословія Православной Каѳолической Восточной Церкви“ (1848 р.) Архiep. Антонія (Амфитеатрова), були тільки спробами розроблення

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 5, 105.

нашої догматики. Не тільки духовне, а і світське громадянство з увагою та моральним задоволенням зустрічало оце „Православно-Догматическое Богословіє“, кожний його окремий том. Першого лютого 1853 р., після виходу V тому, Архиепископ Анатолій (Мартинівський) писав до Макарія: „Слава й подяка Богові, що подав нам благодать виданням повного Православного багатого Догматичного Богословія на чистій, гідній високого предмета, російській мові, — зняти „поношеніє“ з Російської Церкви, якій иновірці дорікали, що вона не має навіть власного, незакаламученого чужими для Православія поглядами, Богословія Слава і Вам, що понесли таку многолітню працю й завершили з неостуженою горливістю справді великий труд. Тепер мені, немічному старцеві, який дожив до такої щасливої для нашої Церкви епохи, залишається тільки прочитати: „Нынѣ отпускаеши, Владыко“¹⁾. Захоплювалися догматичною працею Макарія не тільки довголітні Архиреї, а й звичайні, рядові священники з глухих закутків. Архiep. Савва (Тихомиров) оповідає під 1851 р. про одного священника, свого семинарського товариша, Михайла Граметицького, що просив його, Савву, купити для нього де-які богословські книжки. Савва купив і вислав, а серед них були й перші томи „Православно-Догматического Богословія“ Макарія. Граметицький дякує Савві за куплені книжки й заявляє, що подобалося йому „паче всього Богословіє Архимандрита Макарія; що-то за книга! що-то за розум! Чим більше читаю, тим сильніше прокидається бажання читати далі. Небувши слухачем високих академічних лекцій, вважаю себе цілком щасливим, що маю нагоду хоч прочитати оці геніальні виклади“²⁾. Дякуючи тому ж Савві за куплений ним четвертий том Богословія, той же Граметицький пише, що т. IV „Догматики давно вже мною кілька разів прочитаний з насолодою“, і при цьому додає: „багато пожитку та полегчення дають мені ті книги вченого Архимандрита Макарія при виготовленню проповідей для парафіян, особливо нахожу багато назидательних відомостей з Св. Отців“³⁾.

1) „Тр. К. Д. А.“, 1895 р., № 9, 59.

2) Савва, т. II, 20.

3) Савва, т. II, 56; порів. стр. 50.

Як тільки було закінчено друком п'ятий том „Православно-Догматического Богословія“, Макарій подав всю свою п'ятитомову працю до Академії Наук на Демидовську премію. Рецензентом його твору Академія Наук вибрала Інокентія (Борисова), який дуже розхвалив „Православно-Догматическое Богословіе“, як визначну наукову працю. На підставі Інокентієвської рецензії, 17-го квітня 1854 року Академія Наук присудила авторові цього „Богословія“ повну Демидовську премію в розмірі 1428 рублів ¹⁾). Такий присуд найвищої наукової установи був найкращим доказом наукової вартости „Православно-Догматического Богословія“ Макарія Булгакова. Як останнє слово богословської науки, книга його повинна була стати підручником в духовній російській школі. Але ж занадто широкі розміри праці робили її не придатною для школи середньої, се б то семінарії. А тому Макарій в тому ж таки 1853 р., з доручення відповідної духовної влади, написав курс Догматичного Богословія для духовних семінарій, під заголовком: „Начертаніе Православно-Догматического Богословія“. Підручник було подано до духовно-цензурного комітету, а той переслав його до Св. Синоду. Перш ніж ухвалити до друку зазначений підручник, Св. Синод переслав його на розгляд Московському Митрополитові Филарету (Дроздову). Рукопис пролежав у Филарета до самої смерті його (19 листопада 1867 р.), а потрібна для друку книжка прихильна опінія так і не з'явилася ²⁾).

З сказаного видно, як енергійно та невпинно працював Макарій, коли професорував у Петербурзькій Духовній Академії. Тяжкі були для нього, як і для інших, ті часи! Над друкованим словом висів страшний Дамоклів меч цензури, від якого не вільно було і наукове слово. Особливо тяжко було для діячів богословської науки; праці їх підлягали перш за все духовно-цензурному комітетові, а потім ще й Св. Синодові.

Часто Св. Синод посилав працю на розгляд та апробацію Московського Митрополита Филарета, як найбільш компетентного в богословських науках Ієрарха. Іноді він

¹⁾ „Жур. Мин. Нар. Просв.“, 1854 р., т. 82, отд. VII, 86-87.

²⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 9, 78-79.

обмежувався вказівками, що треба виправити й переробити (як було, напр., з „Історією Кіевської Академії“ Макарія), але ж нерідко сам перероблював працю так, як визнавав то потрібним. Так, Професор церковного права в Петербурзькій Академії, Архимандрит Іоан (Соколов, що вмер 1869 р. Єпископом Смоленським) десь коло 1853 р. виготовив „Курсь Церковнаго Законовѣдѣнія“. Св. Синод доручив Митрополитові Филарету розглянути й „поправити“ працю Професора-спеціаліста. І Филарет, як висловлюється його великий приклонник, Архiepіскоп Савва, „немало списав аркушів паперу для нотаток та виправок в дорученному йому рукопису“. Савва, вже після смерті Филарета, бачив ці аркуші¹⁾. В російській духовній пресі було опубліковано немало свідочств про те, як тяжка рука справді визначного богослова душила богословську науку в Росії й зокрема в Московській Духовній Академії. Але ж було ще й щось страшніше за Филарета. Як відомо, з 1850 р. суровість миколаївської цензури ще збільшилася, бо уряд боявся поширення в Росії тих ідей, що викликали на Заході революційні рухи 1848-1849 р.р. Для догляду над духовною пресою, яка і без того підлягала спеціальній цензурі, в 1851 р. при Св. Синоді було засновано „секретний комітет для догляду над діяльністю духовної цензури“. Виходить — цензура над цензурою! Кожна книжка, надрукована з дозволу духовної цензури, направлялася, перш ніж пускатися в продаж, до секретного комітету, і той вже вирішав, пускати данну книжку, чи не пускати. І цей комітет, в якому рішаючу ролю грав начальник канцелярії синодального обер-прокурора К. Сербинович († 1874 р.), існував до 24 лютого 1859 року. Макарій зазнав багато неприємностей з боку секретного комітету. Як Ректор Академії, він був головним редактором „Христіанскаго Чтенія“, над яким Сербинович пророблював прикрі експерименти. Наочний свідок таких експериментів, Професор Академії Іл. Чистович свідчить, що не один раз книжки „Христ. Чтенія“, подані вже після друку й зброшуровання до К. С. Сербиновича, верталися з наказом викинути ту чи іншу статтю (чомусь такому цензурному остракизмові найчастіше підлягали статті Архимандрита Іоана, присвячені церковному праву); заборо-

¹⁾ Савва, т. IV, 1902, стр. 169 - 170.

нена стаття замінялася іншою, але ж були випадки розсилки книжки з слідами вирізаної статті¹⁾.

Скоро після свого призначення Ректором Петербурзької Академії, Макарія було хиротонисано на Єпископа Винницького, вікарія Подільського Єпископа, а разом з тим призначено й настоятелем першокласного Миколаївського монастиря в Шаргороді, на Поділлі (28 січня 1851 р.). Фактично він не мав ніякого відношення до Поділля, а мав лише те, що належало й двом його попередникам по ректурі — Афанасію Дроздову (до 1847 р.) та Євсевію Орлинському (до 20 грудня 1850 р.). Ректорство та єпископство давали Макарію визначне суспільне положення, вага якого ще більше зростала, завдяки його науковим працям. Ріжні наукові установи вибирали його своїм членом, а в 1854 р. його зроблено ординарним академиком Російської Академії Наук на відділі російської мови та словесности. Все це, з одного боку, підвищувало серед громадянства значіння його особи, а разом з тим, з другого боку, накликала на нього немало неприхильности з сторони ріжних осіб, навіть духовного стану, тим паче, що підставу до того давали близькі його стосунки з Єпископом Афанасієм Дроздовим та обер-прокурором Протасовим. Серед неприхильних до Макарія, помімо згаданих вище, був і казанський Архиєпископ Григорій (Постников), що потім став Петербурзьким Митрополитом і, так само, як і Макарій, працював в області розколу; від нього зосталася полемична праця: „Истинно-древняя и истинно-православная Христова Церковь“ (СПБ., 1861). Перші непорозуміння між Макарієм та Григорієм почалися ще в 1854 році. Привід до того подала цінна збірка стародруків та рукописів Синодальної бібліотеки. Працюючи над історією російського старообрядства, Макарій хотів здобути згадану дорогоцінну збірку для Петербурзької Духовної Академії. А між тим Архиєп. Григорій (в 1854 р.), як висловлювався Макарій, „розуміється, по праву сильного“, взяв собі більшу частину цих книжок і рукописів²⁾. Архиєпископа Григорія в жовтні 1856 р. було переміщено Митрополитом до Петербурга, і він, таким чином, став безпосереднім на-

1) „Тр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 8, 520-521.

2) „Тр. К. Д. А.“, 1895 р., № 7, 471.

чальником Макарія Булгакова. Добрих відносин меж ними трудно було сподіватися. Через півроку після переїзду до Петербургу Митрополита Григорія, Макарій мусив був залишити столицю: 1 травня 1857 р. його призначено Єпископом Тамбовським. Таке призначення було цілком несподіваним як для нього самого, так і для його прихильників¹⁾. 12 травня він простився з професорами та студентами, а 14-го Академія вибрала свого бувшого ректора почесним членом. В автобіографічних записках Савви (Тихомирова) знаходимо такі цікаві подробиці про виїзд Макарія з Петербурга. Макарія „було призначено 1-го травня 1857 р. на Єпископа Тамбовського. Та Макарію, ще більш, ніж Іоанові (Соколову, призначеному Ректором Казанської Академії, перед виїздом він не захотів проститися з Митрополитом), не хотілося розлучатися з столицею, тим більше, що він користався особливою увагою з боку цариці та вищої столичної аристократії. Через те він уживав всяких заходів, щоб якось уникнути від данного йому призначення, й не поспішав виїздити з Петербурга. Митрополит Григорій не раз нагадував йому про необхідність їхати до місця його нового призначення, але ж Макарій упірався. Митрополит, нарешті, не знав, що й робити з упертим Єпископом“. Тоді А. М. Муравйов, свіцька людина, що завжди втручалася в церковні справи й мріяла бути синодальним обер-прокурором, порадив Митрополитові: „объявити Макарію про рішучу волю, щоб той їхав з Петербурга, а коли той продовжуватиме свою упертість, пригрозити йому заборонаю священнослуження. Митрополит так і зробив. Погроза заборони священнослуження зробила своє діло. Макарій негайно покинув Петербург“²⁾.

Од 1857 року Макарій залишає професорську діяльність і стає Єпархіальним Архиєреєм. В Тамбові він пробув тільки два роки; в 1859 р. його переміщено (18 квітня) до Харькова, а коли в 1868 році вмер Іосиф Сіماشко, Митрополит Литовський (з катедрою у Вільні), Макарія було призначено Литовським Архиєпископом; 8 квітня 1879 р. він вже Митрополит Московський та Коломенський. Спіткала його та сама доля, що й багатьох інших російських ієрархів, з поважним

1) „Тр. К. Д. А.“, 1895 р., № 10, 269.

2) Савва, т. IV, 1902, стр. 171 - 172.

іменем в богословській науці. В дореволюційній Росії було звичайним явищем, що здібна, талановита особа, в монашеському стані, послужить певний час в духовній школі, заявить себе чимсь в науковій області, а потім його посилають на самостійну катедру, управляти єпархіальними справами. Людина попадає в далеке від нього оточення: в умови, цілком несприятливі для наукової діяльності, бо різноманітні єпархіальні справи та ціле море консисторських паперів забирають увесь час, псують нерви, й талановита людина, з великою ерудіцією, з науковим стажем, поволі відходить від науки, розмінюється на дрібниці. Чи багато робили для науки, ставши Єпархіальними Архисереями, такі визначні особи, як Херсонські Архiepіскопи Іннокентій Борисов († 1857 р.), Димитрій Муретов († 1883 р.), Никанор Бровкович († 1890 р.)? Про інших, менш талановитих Професорів і Ректорів Духовних Академій і говорити нічого. Всі вони були звичайними Архисереями, такими, як і ті, що не були Професорами, безслідно для богословської науки проходячи своє архипастирське служення. І тільки порівнюючи незначна їх кількість і під тягарем „роботи єгипетскія“ старо-режимного консисторського управління не забували богословської науки, а безпосередньо служили їй до кінця свого життя. До них належав і наш Макарій Булгаков. Не вважаючи на те, що йому доводилося мати значно більше праці, ніж іншим Архипастирям (з доручення Св. Синода давав оцінку різним науковим виданням, ревізував Духовні Академії та ін.), він не припиняв своєї наукової діяльності. Скоро по смерті Митроп. Филарета († 1867 р.), Св. Синод запропонував йому (в другий раз) скласти підручник Догматичного Богослов'я для Духовних Семинарій. Не маючи поданого Митроп. Филарету рукопису, Макарій на протязі перших трьох місяців 1868 р. виготовив такий підручник і 12 квітня вислав до Петербурга. На цей раз розглядав його тільки „духовно-учебний комітет“; він визнав підручник цілком задовольняючим. З доручення Св. Синода, обер-прокурор Д. А. Толстой звернувся до Макарія з запитанням, чи не подарує він свій підручник духовним школам, себ то чи не погодиться він відмовитися від належного йому авторського гонорару за підручник. Архiep. Макарій дав позитивну відповідь обер-прокуророві, поставивши лише умову, що б, при

кожному новому виданню підручника, авторові його давали по 20 примірників книги на кращому папері, для роздачі знайомим, а потім, як книжка перестане бути підручником в Семинаріях й заміниться чимсь ліпшим, отже не буде вже корисною для Семинарій, то щоб книжка знову стала власністю автора та його спадкоємців. Умови автора було прийнято, і „Руководство къ изученію Православнаго Догматическаго Богословія“ було видано¹⁾. Тому, що саме тоді Макарій вже був Архiepіскопом Литовським, на підручникові й бачимо криптоним: „М. А. Л.“. Видання не один раз повторювалося; у тому, що вийшло в Москві 1888 р. бачимо 368 - VIII стр. Так зъявилася та книжка, що серед семинаристів старого часу відома була під назвою „малого Макарія“ (тоді, як його пятитомове „Православно-Догматическое Богословіе“ називалося „Макарій большою“).

Та тепер богословіє вже не вабить нашого ученого. Всю увагу свою він віддає історії Російської Церкви. Робота, завдяки прямим обов'язкам єпархіального управління, не йде так інтенсивно, як у Петербурзі. Там він 1857 р. видав три перші томи своєї „Исторіи Русской Церкви“, довівши огляд подій до 1240 року. В Тамбові та Харькові він продовжує свою роботу, та, очевидно, не легко було дослідувачеві пристосовуватися до нових обставин життя та діяльності. Лише в 1864 р. він написав четвертий, а до літа 1865 р. зібрався закінчити й п'ятий з тим, щоб літом того року приступити до друку. Літом 1866 р. обидва ці томи було надруковано²⁾. В той же час Макарій по часті виправив, а по часті й переробив „Исторію христіанства въ Россіи до равноапостольнаго князя Владиміра“ та перші три томи „Исторіи Русской Церкви“ і в 1868 році випустив їх другим виданням. Після того, хоч і не так вже швидко, а все таки історія Церкви посувалася наперед. В часи свого служення у Вільні, Макарій видав томи VI-1870 р., VII-1874 р. і VIII-1877 р. Крім того, закінчив і т. IX-й, якій вийшов 1879 року. Що IX-й т. написано ще в Вільні, видно з цензурного дозволу на його друк, поміченого 8 січнем 1878 року. Бувши Митрополитом Московським, наш учений ще з більшою енергією

1) „Тр. К. Д. Ак.“, 1896 р. № 9, 27 - 28.

2) „Тр. К. Д. Ак.“, 1896 р., № 9, 32 - 33.

відається дослідженню історії Церкви й за цей час написав т. т. X, XI і XII, присвячені добі патріаршества в Росії. З них за життя самого автора, було видано тільки X та XI томи, XII-й же хоч і був закінчений ще на початку 1882 р., але ж до друку ще не пішов. По смерті Високопреосвященного Владика Митрополита, спадкоємець його, рідний брат, протоієрей Олександр Булгаков знайшов серед паперів покійного вже готовий рукопис XII тому й початок XIII-го. Все це й було видано в 1883 р., як останній, XII, том, капітальної „Історії Русской Церкви“ Митрополита Макарія Булгакова.

Смерть Митрополита Макарія припала на 9 червня 1882 р., коли він перебував у селі Черкизові, під Москвою, де звичайно літом жили Митрополити Московські. З ранку того дня Макарій працював, як завжди, потім приймав прохачів, а о 12-й годині пійшов купатися. Ввійшовши у воду, він двічі впірнув і тут захитався, і почав виходити з води. Келейник нашвидку вдіг його і повів до помешкання. Зробивши кілька кроків, Митрополит втратив притомність. Медична поміч не могла нічого зробити: він пробув непритомним увесь день і вечір, непритомним і вмер в 11 год. 35 хв. ночі¹⁾). Не стало визначного Ієрарха й великого вченого, залишилися його цінні наукові твори, що нескоро ще втраять своє значіння та вартість.

II.

З сказаного вище бачимо, що наукові праці Митрополита Макарія поділяються на дві групи: праці чисто богословського характеру і праці характеру церковно-історичного. Про кожну з цих груп і буде мова. Його проповідей та недрукованого збірника матеріалів до каноничного права, як й історії розколу, торкатися не будемо.

Все, що писав Макарій в області богослов'я, мало безпосередні звязки з його академічними викладами й містилося переважно на сторінках „Христіанскаго Чтенія“. З них склалися два найголовніші його твори: 1) „Введеніє въ Православное Богословіє“ і 2) „Православно-Догматическое Богословіє“. Як скорочення останнього, стоїть ще „Руководство къ изученію христіанскаго Православно-Догматическаго Бо-

1) „Творенія Св. Отцевъ...“, 1882 р., кн. III, 300-302. — „Прав. Обоз.“, 1882 р., № 8, 751-762.

гословія". Всі ці книги, складені згідно з потребами та завданнями викладів богословських наук в православних російських Духовних Академіях або Семинаріях, і тому мають всі характеристичні риси шкільних, в широкому розумінню, підручників. Кидається в вічі, що автор додержувався певного програму, чи свого власного, чи чужого (в данному випадкові все однаково), аби тільки дати повний курс предмета, закінчену його систему. Книга поділяється на частини, частини — на відділи, відділи — на розділи, а останні на поодинокі параграфи з цілим рядом, в свою чергу, окремих пунктів—а, б, с і т. д. Все це надає книгам особливий, „схоластичний“, як любили висловлюватися де-які публіцисти, вигляд, бо їм хотілося, щоб науковий виклад не мав в собі нічого „зайвого“, „непотрібного“... Як шкільні підручники, книги були завжди потрібними, а тому й видання їх не один раз повторювалися.

Вступною чи ввідною наукою до студювання богословія, коли Макарій був професором Петербурзької Академії, являлася т. зв. „Енциклопедія Богословських Наук“, яка носила ще й назви „Введенія въ Православное Богословіе“, „основное“ або „апологетическое“ богословіє. В відношенню до такого вступного курсу Макарія вжито назву „Введеніє“. Воно має своїм завданням висвітлити такі вступні, попередні поняття, що не входять в склад догматичного богословія, а про те мають істотне для нього значіння й з необхідністю визнаються ним. Поняття Православного Богословія обіймає собою три поодиноких, часткових поняття: а) предмет Православного Богословія віра христіанська; б) його джерела, се б то „Св. Письмо та Св. Преданіє“, в розумінню їх Православною Церквою; і в) форма Православного Богословія, як системи. Оці три поняття й дають Макарію підставу ділити свій курс „Введенія въ Православное Богословіє“ на три частини: 1) Предмет Православного Богословія (Віра та Об'явлення взагалі; Віра Христіанська, як єдине правдиве Об'явлення); 2) джерела Православного Богословія (Св. Писання та Св. Предання; Свята Церква, що зберегає й вияснює Св. Письмо та Св. Предання); і 3) система Православного Богословія (система й характер його; складові частини й поодинокі богословські науки). Вже з таких коротких вказівок видно, наскільки широкою та складною була в книзі Макарія наука „Введенія въ Правосл. Богословіє“. До того часу нічого по-

дібного не було в російській богословській літературі. Тим пояснюється та прихильність, з якою було зустрінuto цю книгу. Навіть свіцька преса й та підкреслювала заслугу Макарія. В „Отечественныхъ Запискахъ“ (1853 р., № 8, 47-70) давалася така оцінка данної праці Макарія. Автор „Введенія“ висловив свій власний погляд на Православне Богословіє, якого не бачимо ні в одного з російських попередників його, що цінно особливо в тому відношенню, що він визнає Православну Церкву „единой хранительницей истинной вѣры“. Завдяки цьому, й саме „Введеніє“ являється вступною наукою іменно до Православного Богословія, а не до Богословія христіанського, чи „откровеннаго“, взагалі. З надзвичайною „силою, ясністю, повнотою та переконаністю розкрив христіанські істини“, що являються предметом науки. „Тут в повному світлі виявилось його надзвичайний розум, всеохоплюючий погляд та гідне подиву широке знайомство з джерелами. В своєму „Введеніі“ автор доводить і пояснює богословські істини не тільки звичайними свідочтвами Св. Письма, Св. Отців та „соображеннями здравого розума“, а заставляє говорити на користь їх (істин) іудеїв та поган, їх історію, мудрість, подію. Вся природа з усіма її законами подає йому очевидні докази тих істин, що він розкриває настільки, що вони стають мало не „осязаємыми“. Спростуючи помилки іновірців, автор уник звичайних в такій делікатній справі крайностей палкого, фанатичного попередження що-до західних Церков, що, як відомо, особливо шкодить правоті діла. Всі наведені ним свідочтва та докази викликають в душі читача, навіть неправославного, повне довірря до нього і не можуть не викликати бажаної акції, тим паче, що в підтверження своїх слів наводить численні свідочтва західних-же письменників — докладно й точно. В останній частині своєї книги автор з особливою докладністю вказав точки погляду, з яких повинно дивитися при систематизації всіх причетних до богословія наук, накресливши план і навіть конспект для кожної з них, показавши джерела, підсобні речі, приклади. Світлий погляд на „Введеніє“ власне в Православне Богословіє, ясність, сила та повнота в розкриттю богословських істин, а в наслідок цього особлива переконаність, що примушує згожуватися з автором найупертійших скептиків, подача докладного

та роздільного поняття про всі галузі богословських наук, — все це надає високі, рідкі гідности праці Макарія й ставить її поруч з найвидатнішими творами нашого часу“. До таких позитивних рис „Введенія...“ рецензент „Отечественныхъ Записокъ“ зараховує ще й жвавість, чистоту викладу, відсутність сухости та шкільного духу, майже неминучих при виробленню системи, стрункість та гідну подиву природність розположення частин книги!). Хоч згаданий місячник, як зауважено було раніш, міг писати про богословські праці тільки з-за обмежности, в наслідок суровости тогочасної цензури, тем для журнальних оглядів, але ж все таки рецензент справді докладно реферує зміст „Введенія“ й подає об'єктивну, річеву оцінку книги Макарія.

Що „Введеніє въ Православное Богословіє“ інтересовало читачів і було потрібним, про це, крім сказаного вище, свідчить і факт повторних його видань. Так, в 1852 р., в Петербурзі, вийшло друге видання, повніше, ніж перше; воно має 392 + VI стор., в два стовпці кожна сторінка. В році 1863 вийшло його третє видання. З листування Макарія з своїм братом видно, що до нього було приступлено з ініціативи Синодального Обер-Прокурора, графа Д. Толстого, який запитував Макарія, чи збірається він перевидавати своє „Введеніє“, а привід до такого запитання подало те, що на книгу був попит. Попередній зміст книги було цілком видержано, бо автор не знаходив а ні часу, а ні бажання на виправки та доповнення й, доручаючи братові догляд за друком книги, писав йому, щоб книга виходила або так, як єсть, або зовсім не друковалася²⁾). Через те третє видання являється копією 2-го видання.

Посліднє 5-те видання було в 1884 році, в Петербурзі (486 + X стр.). Далі наше „Введеніє“ вже не перевидавалося, бо устави Духовних Академій і Семинарій 1884 р. значно зміняли програми викладів богословських наук, та до того, що найголовніше, змінювалися і наукові вимоги, що-до вступної богословської науки; її надавався переважно апологетичний характер, завданням її ставилося пропедевтично-раціональне обгрунтування предметів змісту богословських

1) „Тр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 5, 87 - 88.

2) „Тр. К. Д. Ак.“, 1896 р., № 9, 29.

наук. Потреба часу висунула на перше місце боротьбу з раціоналістичними та антихристиянськими поглядами, а цього Макарієве „Введеніє“ вже не могло дати. Та це цілком природньо: не міг же вчений богослов середини ХІХ врахуватися з тим, що являється характерним для кінця того століття. Книга зробила своє діло й зосталася виразним покажчиком певного стану російської богословської думки.

Далеко більше значіння мала друга велика праця Макарія: „Православно-Догматическое Богословіє, т.т. I-V, СПЕ. 1849-1853“. Як говорилося вище, найкращу оцінку зазначеного наукового видання Макарія дав Архiep. Інокентій (Борисов), що рецензував його з доручення Академії Наук, коли Макарій подав його на Демидовську премію. Рецензія Інокентія цікава, як тим, що вияснює наукову вартість праці Макарія, так і тим, що виявляє наукові вимоги та погляди на Православне Догматичне Богословіє, як науки, самого рецензента, що вважався тоді за високо-авторитетного богослова і був ординарним Академиком Петербурзької Академії Наук. Тому-то й наводимо де-які уступи з рецензії.

„Розглянута нами праця“ — пише, Інокентій, — „єсть рідким і вельми втішним явищем в нашій богословській літературі: подібного до нього вона давно вже не бачила на своєму обрії й, правдоподібно, не скоро й побачить знову. Навіть чужоземні богословські літератури, не вважаючи на їх давній розвиток та удосконалення на протязі віків, не дають нам, особливо в сучасности, творів такої якости, як православна догматика Преосвящ. Макарія. Богословіє, як науку, посунуто далеко наперед оцею многовченою працею, й придбало багато вже тим, що звільнено нею цілком од схоластики та латинської мови й, таким чином, введено до російського письменства й, так би мовити, впроваджено до загального вжитку для всіх прихильників богословського знання. Та найбільша заслуга автора полягає в тому, що в його розправі вперше викладено з усією силою та переконаністю, вченою й разом з тим легкозрозумілою мовою, ті догмати та тези, якими Православна, Східня Церква відрізняється від всіх інших християнських визнань. Після цього чужоземний богослов ніяк не може сказати, що в Східній Церкві звикли вірувати в свої погляди несвідомо: в новій православній догматиці міститься така відповідь на все, по-

дїбною до якої не виставила й досі більша частина неправославних церков, почавши з Англійської.

В підтвердження цих думок нехай послужать такі безсумнівні справки та міркування.

1) Що-до плану своєї догматики, то Макарій „зумів положити основу своїй праці далеко ліпше й твердіше, ніж його попередники та взагалі інші дослідувачі догматики“. В підтвердження цього Іннокентій підкреслює тісний звязок розподілу системи з поняттям християнської релігії в Макарія.

2) Що-до метода або способу розкриття богословських істин у Макарія, то кожний догмат розглядається й розкривається з усіх сторін, з яких тільки він може явитися в інтересах науки. Огляд завжди починається докладним викладом предмета церковної науки (бо Церква зберігає православіє), і тут автор, не обмежившись наведенням тільки найважніших пунктів тої науки що-до головних догматів, виставляє її (перший) з виразністю відносно всіх інших, навіть відносно де-яких специфічних істин. В стосунку до кожного з догматів, слідом за формулюванням церковної науки, завжди йде підтвердження його з Св. Письма й далеко ліпше, ніж у попередних догматистів, як що-до достатка текстів та їх вибору, так особливо що-до розкриття та застосування їх до обґрунтування предмета. Слідом за вказівкою на існування догмата в Св. Письмі, завжди з докладністю наводиться, як ті самі догмати постійно заховувалися в Традиції Вселенської Церкви, й появляються цілі лави свідків за цю Традицію — Отці та Вчителі перших шости віків. Затим, для більшого ще пояснення догматів, автор притягає на поміч і саму їх історію, що, з огляду на свою важність, в іноземних літературах давно вже створила окрему науку, а в нас зоставалася в забутті, — й дає в своїй догматиці місце безсторонньому поглядові здорового розуму на християнські догмати, вдало уникаючи при цьому двох хиб: напрямів раціоналістичного і схоластичного. І нарешті моральні висновки з догматів, чим автор закінчує кожний розділ, скрізь являються в належній повноті; вони просякнуті християнським почуттям і, як доспілий соковитий плід, заставляють бажати спроби їх властивого смаку на досвіді“.

3) Що-до „об'єма содержания“ свого, то догматика Макарія стоїть вище всіх бувших до нього спроб в росій-

ській літературі. „Цього він досяг, помимо обширності самого метода, по 1-ше тим, що дав в своїй догматиці місце де-яким предметам, що до цього часу не входили в неї, як, наприкл., нарис поступового розкриття догматів в Православній Церкві, історія самої догматики та ин.; а по 2-ге тим, що з надзвичайною докладністю старався розкривати ті догмати, що надають визначний характер православної науці Східньої Церкви й відкидаються або піддаються змінам в інших христіанських визнаннях, як, напр., наука про вічне походження Духа Святого тільки від Бога Отця, про сім церковних таїнств, про вшанування та призивання на поміч святих, про молитви за померлих та ин.“.

4) І самим викладом своїм догматика Макарія відрізняється від всіх попередних праць такого рода: „написано її чистою, правильною, сучасною російською мовою, яку може зрозуміти кожна хоч трохи освічена“ людина. „Разом з тим працю написано не стільки в формі академічного курсу, скільки в виді загально-приступного підручника, і тому вона вільна від усіх нудних та важких форм схоластики, що майже неминучі в коротких шкільних підручниках. Автор, при своїй здібности просто та ясно висловлюватися про найвищі предмети, умів досягти в своїй книзі найвищого ступіння зрозумілості для загалу. З усією справедливістю можна сказати, що наука Православно-Догматичного Богословія, яка й досі, як наука, була виключною належністю школи, виведена автором з її тісних мурів в область дійсного життя й викладена для загально-громадського вжитку“.

Порівнявши потім розібраний твір Макарія з кращими чужоземними сучасними догматиками — Перроне, Клее та Штаудденмайера — й, довівши, що він не тільки нічого від того не тратить, а ще й виграє в багатьох відношеннях, Архієпископ Іннокентій закінчує свій критичний огляд такого рода висновком. Взагалі „Православно-Догматическое Богословіє“ Преосвящ. Макарія уявляє: а) найбільш завершену працю з тих, що й досі зъявлялися в нас на тому-ж таки полі, й не тільки рівну що-до своєї наукової обробленности кращим чужоземним пробам нашого часу, але ж не в малих відношеннях вищу за них; в) працю самостійну та оригінальну, бо автор ні в системі, ні в методі, а ні в способі викладу істин не йшов ні за одним з російських або чужо-

земних богословів, а йшов власним шляхом, глибоко продуманим і правдиво наперед вимірним, черпав відомости з перших джерел, з яких багато ним самим знайдено і всі ним досить оброблено, й таким чином, при невтомній праці, збудовано пропорційне й величезне ціле, що при всьому бажанні подібних явищ, по всій імовірности, надовго зостанеться єдиним; с) працю, що задовольняє всім сучасним вимогам науки, пропорційністю системи та виведенням усіх частин й істин з одного начала, глибокою та широкою вченністю автора, пануючим історичним напрямком, так спорідненим з богословієм, як з позитивною наукою — визначною ясністю та виразністю в способі розкриття істин, навіть чисто російським складом, що при тому постійно носить в собі печать здорового смаку; d) працю, що являється заслугою не тільки для науки Православного Богословія, яку, без сумніву, автор посунув дуже далеко наперед, — не тільки для нашої духовної освіти, в історії якої вихід у світ його (Макарія) догматики колись „послужать“ одною з найпомітніших епох, — а взагалі для всеї Російської Церкви, для всіх православних земляків, що в цій праці мають (чого давно бажали) можливо повний, послідовний, ґрунтовний та загально-приступний виклад характеристичних догматів своєї Церкви, так дорогіших для їх ума та серця“¹⁾.

Отже, як бачимо, Архиєп. Іннокентій надає догматичній системі Макарія високу наукову вартість й оцінює її з погляду інтересів російської науки: до Макарія догматику викладали мовою латинською (що робив і сам Іннокентій в Київській Академії), російську мову вважали мало придатною для висловлення високих догматичних істин, Макарій же довів хибність таких поглядів і збагатив своєю працею російську науку взагалі. Як коректив до тверджень Архиєп. Іннокентія Борисова, можна додати, що система Макарія має значіння не лише для російської, а і взагалі для Православної Теології.

Висока оцінка „Православно-Догматичного Богословія“, зроблена Іннокентієм, як і відсутність в російській богословській літературі чогось подібного до праці Макарія, мали ті наслідки, що його догматику почали вживати, як підручник,

¹⁾ „Тр. К. Д. Акад.“, 1895 р., № 9, 60 64.

перш за все в Духовних Академіях, а потім — і в Семинаріях. Навіть Московська Академія, не вважаючи на не зовсім бажані відносини поміж Митрополитами Филаретом та Макарієм, мусила користуватися його книгою. 1862 року Ректор тої Академії Савва (Тихомиров) пише в своєму справозданні: „Від часу мого вступу на становище професора, се б то від січня 1861 р. і до червня 1862 р., викладано Догматичне Богословіє по підручнику Православно-Догматичного Богословія Преосвященного Макарія, Архієпископа Харківського, з найдокладнішим виясненням поодиноких догматичних істин, підсобьям для чого служили по-части різні богословські трактати, надруковані в духовних періодичних виданнях, по-части системи чужоземних найбільше відомих богословів, як то Ліберман, Пероне, Клей, Кун, Геппе та ин.“¹⁾ В другому місці той-же Савва Макарієвське „Православно-Догматическое Богословіє“ вважає занадто великим підручником (книгою, „слишком обширной“)²⁾. І все таки, не вважаючи на свої широкі розміри, „большой Макарій“ вживався дуже довго, як підручник, не тільки в Академіях, а й в Семинаріях, хоч для останніх було видано „Макарія малого“ — спеціальний семинарський підручник Догматичного Богословія. Через те „Православно-Догматическое Богословіє“ те-ж кілька разів перевидавалося. Замість п'яти томів першого видання при повторених виданнях його було розбито на два величезних, грубих томи. Третє видання з'явилося в Петербурзі 1868 р. (бо справу видання праць Макарія завжди провадив брат його, петербурзький протоієрей). Том I мав 598+VI стр., том II — 680+IX стр. Четверте видання 1883 р., т. I — 598+VI стр., а т. II — 674+IX стр. В 1895 р. вийшло п'яте видання, в якому т. I має 598+VI стр., а т. II — 674+IX стр.

Система Догматичного Богословія Преосвященного Макарія розпадається на дві частини. Частина перша заповнює перший том (3-го, 4-го й 5-го вид.) й трактує про Бога в Самому Собі та загальне відношення Його до світа та людини (*θεολογία ἀπλή*). Вона розпадається на два відділи: перший — Бог Сам в Собі, другий — Бог в загальному стосунку

1) Савва, т. II, 1899, стр. 744-745.

2) Ibid., т. III, 1901, стр. 371.

до світа та людини. В двох розділах першого відділу викладено догмати про Бога Єдиного в істоті (єдиність та істота Бога) та про троїчність Осіб (троїчність при єдності та рівність і єдиноістотність Божественних Осіб). Відділ другий розпадається теж на два розділи, з поділом кожного, в свою чергу, на два члени. Розділ перший — Бог і Його творіння взагалі та світ Ангельський, світ матеріальний і світ малий (людина); — другий розділ присвячено промислові Божому про світ Ангельський, світ матеріальний і світ малий (людина). — Друга частина системи трактує про Бога-Спасителя та особливе відношення Його до роду людського (*θεολογία ἀνθρωπική*); вона теж розпадається на два відділи, а кожний з них на два розділи, з яких кожний має по кілька членів. Відділ перший — Бог-Спаситель наш взагалі та Господь наш Ісус Христос з'окрема (Його Особа, три роди Його служення). Відділ другий — Бог-Спаситель в Його особливому відношенню до роду людського — Св. Церква, благодать і таїнства; Бог-Суддя та Мздовоздаятель (суд приватний і суд загальний, мздовоздаяння після загального суда). Отакий план системи Макарія.

Семинарський підручник Догматичного Богословія являється скороченням академічних викладів Макарія по тому-ж предмету. Він замінив підручники Архiep. Антонія (Амфитеатрова), що з'явився 1848 р., і Филарета Гумилевського — „Православное Догматическое Богословіє“, що вийшло 1864 року і короткий час вживалося в Духовних Семинаріях.

Вище згадувалося про те, що серед Ієрархів та причетних до богословської науки людей відношення до особи нашого богослова і церковного історика було далеко неоднакове. Одні захоплювалися особою Макарія та його науковими творами й підкреслювали його особливе значіння, видатні послуги. Поруч з успіхами та славою йдуть заздрість та неприхильність, або принаймі застереження, критичне відношення. Коло особи Макарія, як автора Догматичного Богословія, повставали балачки про несаможестійність згаданої праці, про залежність її від академічних лекцій Архимандрита Димитрія (Муретова), лекції якого слухав Макарій, коли був студентом Київської Академії. Балачки такого рода кружляли, ширилися, перебільшувалися, попадали в періодичну пресу й навіть поважні богословські праці. Так,

Архим. Сергій (Василєвській) в своїй монографії: „Высокопреосвященный Антоній, Архієпископъ Казанскій и Свѣяжскій“ (Казань, 1885), заявляє, що академічні виклади Димитрія (Муретова) ввійшли в відому працю його учня, Московського Митрополита Макарія Булгакова¹⁾.

Ще більше говорить про залежність Макарія від Димитрія якийсь К. В. на сторінках „Историческаго Вѣстника“ в своїй статті: „Памяти Димитрія, Архієпископа Одесскаго“. „Макарій був учнем Димитрія. Його, по закінченню академічного курсу, взяли до Петербурзької Духовної Академії. Зустрів його там особливий, пануючий дух — дух обрядового риторизму та богословського буквализму, прищеплений кимсь графові Протасову, пред'явлений ним, як вимога влади та запобігливо розроблений Аѳанасієм Дроздовим, тодішнім Ректором Петербурзької Академії. Макарій попав якраз на свіжий ґрунт цього новаторства, що принижує живу душу, що намірялося водворити в нашій Церкві, під ферулою світського, та до того ще й військового командира, церковно-богословське спання. Були моменти, коли Макарій міг захопитися таким напрямом і опинитися в лаві гасильників „духа життя та життя духа“. На нього покладали надії керовники реформи, що, згідно з латинством, бажали поставити Церковну Традицію („Св. Преданіє“) вище Св. Письма... Але його врятувало київське „преданіє“. Його врятувала від церковно-богословського буквализму та любов до наукової істини, та свободи богословської спекуляції в межах Православ'я, яку він виніс з Київської Академії, з школи Іннокентія та Димитрія. Він увесь впірнув в науку й тим ізолював себе від впливу протасовських ідей. Богословіє та історія стали його улюбленою науковою сферою. Спершу він опрацьовував богословіє. Тут йшов слідами Димитрія. **Він, можна сказати, тільки редагував богословські виклади Димитрія.** Не любив Димитрій сам друкуватися, та ніколи й не задрив своєму учневі, що, завдяки праці свого вчителя, став користуватися славою богослова. Навпаки, він (Димитрій) тішився його славою. Тільки, як свідчить „преданіє“, що дійшло до нас, **инколи, дивлячися на величезні томи Макарієвого богословія, говорив напів жартовливо:**

1) З статті М. Ястребова — „Тр. К. Д. Ак.“, 1887 р., № 6, 231.

„тут мій хрест, а його ланцюжок“ (розуміється докторський золотий хрест). В примітці до наведеного уривку автор згаданої статті так висловлюється: „Одно лише з сумом можна занотувати, що сам Макарій у передмові до своєї богословської праці не подбав заявити, що багато він зобов'язаний своєму академічному викладачеві...“¹⁾).

Наводимо ще один приклад такого рода свідоцтва, який подає І. С. Листовський. „Смирення в нього (Архиєп. Дмитрія) було знамените. Коли вийшло „Догматическое Богословіє“ Преосв. Макарія, всі бувші слухачі Дмитрія пізнали в цьому творі виклади Дмитрія. Без сумніву, він сам це зрозумів, та тільки від нього про те ніхто не чув. Меж тим бувший Професор Петербурзької Академії, Архимандрит Никанор (вмер Херсонським Архиєпископом в 1890 р.) оповістив з професорської катедри, що „Догматическое Богословіє“ єсть власно компіляцією викладів Преосв. Дмитрія. Таке докірлеве слово долетіло до Макарія; кажуть, що воно не зосталося безслідним“²⁾). Таких свідоцтв ще можна найти в російській періодичній пресі; але ж вони в більшості належать до безпідставних звісток, близьких до звичайних анекдотів. Архиєпископ Інокентій, що так розхвалив „Православно-Догматическое Богословіє“ Макарія, добре знав Дмитрія (Муретова) і не поривав близьких стосунків з Київською Академією. Якби справді праця Макарія мала такий близький зв'язок з викладами Дмитрія, то рецензент напевно знав би про те й, очевидно, не був би таким щедрим на похвали. Архиєпископ Филарет Гумилевський, що ставився негативно до наукових праць Макарія, ніде не згадує про його залежність від Дмитрія, згадати про що так було б до речі. До всього иншого, знаходилися дослідувачі, що спеціально звертали увагу на цю справу. Так, Проф. догматики в Київській Академії, М. Ф. Ястребов перевіряв програми викладів Дмитрія (зберігаються в архіві Київської Академії) з планом розположення догматичного матеріала в праці Макарія й знаходить між ними різницю не тільки взагалі, а й подробицях. Той-же М. Ястребов мав під рука-

1) „Истор. Вѣст.“, 1884 р., т. XV, № 2, 342-344.

2) „Русскій Архивъ“, 1900 р., кн. III, стр. 237 („Из недавней старины“).

ми в себе студентські записки викладів Дмитрія, а що-до розміру свого, то система Дмитрія рівняється лише, найменшому з усіх, п'ятому томові Макарія.

Проф. М. Ястребов приходиться до такого висновку: „Всі твердження та балачки про які б то не було запозичення які ніби то ввійшли в Догматику Преосв. Макарія з викладів Архієпископа Дмитрія, не мають ані найменшої підстави. Накидаючи цілком безвинно тяжке нарікання на світле вчене ім'я Високопреосвящ. Макарія, такого рода твердження навряд чи прибавляють слави й Високопреосвящ. Дмитрію, бо прав на славу для нього шукають на стороні; десь з боку, ніби то на ту славу він не має власних прав“¹⁾.

Цікавиться тим самим питанням і автор найкращої біографії Макарія, Проф. Ө. Титов. Кільки разів зупиняється він на ньому, притягує до справи програми викладів Дмитрія, студентські записи тих викладів, що знаходяться в музеї при Київській Академії, й приходиться до висновку що згадані балачки безпідставні. Проф. Титов окремо розглядає „Введеніє...“ і окремо Догматику. Порівнявши текст „Введеніє...“ з студентськими записами викладів Дмитрія в 1837-8 році як і з боку форми та плану, так і детального змісту їх поодиноких трактатів, Проф. Титов приходиться до такого твердження: „З усього сказаного нами маємо повне право зробити той висновок, що твір Макарія „Введеніє въ Православное Богословіє“ знаходиться по-за всякою літературною залежністю від академічних читань його вчителя, Архимандрита Дмитрія. Всякі балачки про таку залежність визнаємо за пусту й образливу для обох наших славних богословів балаканину. „Введеніє въ Православное Богословіє“ і що-до плану, й що-до змісту єсть плодом самостійних студій Архимандрита Макарія в області основного богословія“²⁾.

Так само розв'язує Проф. Титов і питання про залежність „Православно-Догматического Богословія“ Макарія від академічних викладів Дмитрія. Як і Проф. М. Ястребов, він мав під руками два примірники студентських записок то-

1) „Памяти Високопреосвященныхъ Дмитрія (Муретова) и Макарія (Булгакова)“ — „Тр. К. Д. Ак.“, 1887 р., № 6, 231-241, особливо ж стр. 233-35 і 241.

2) „Тр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 5, 89-100.

го, що викладав Димитрій, — Н. Оглоблина та А. Єльчукова. Порівнювання цих записок з друкованим текстом праці Макарія свідчать, що між двома догматичними системами значна різниця в трактуванні поодиноких догматів. Димитрій рішучо відкидає всяку участь розуму людського в справі висвітлення догматів, тоді як Макарій визнає її потрібною. Через те Проф. Титов говорить: 1) „Усі твердження та балачки про які б то не було запозичення, що ввійшли ніби то в догматику Макарія з викладів Димитрія, не мають ані найменшої підстави; 2) догматичні системи названих Ієрархів істотно різняться як самою основою своєю, так і детальним викладом; 3) ніскільки не дивно те, що в цих двох системах, які належать учителеві й учневі, а разом з тим і учням одної й тої школи (Київської Академії), знаходимо щось подібне. Навпаки, надзвичайно дивно, що Преосвящ. Макарій, ученик знаменитого богослова Димитрія, создав догматичну систему, що так глибоко та істотно різниться від системи Преосв. Димитрія“¹⁾.

Отож два Професори — М. Ф. Ястребов (догматист) і Ф. І. Титов (історик Рос. Церкви), на підставі знайомства з рукописами самого Димитрія, досліджували взаємовідносини між догматичними системами Димитрія та Макарія й прийшли до висновків про безпідставність тих закидів, що на протязі довгого часу, з різними варіаціями, робляться Макарію. Через те з тими закидами й рахуватися не варто: всі вони виникли на ґрунті низького рівня культурних інтересів глухих провінціальних кутків старорежимної Росії та особистих розрахунків, що творили плітки та поголоски анекдотичного характеру, що перечать дійсности, історичним обставинам.

Все таки догматичні системи Димитрія та Макарія, при всіх своїх індивідуальних особливостях, мають де-що спільне. Обидві вони повстали на ґрунті київському, в стінах Київської Академії, що не поривала ідейних зв'язків з стародавніми своїми науковими традиціями, не вважаючи на зовнішні несприятливі обставини, на двохлітню навіть примусову перерву в своїй праці (1817-1819 р.р.). Через Димитрія та Іннокентія (що викладав богословіє ще латинською мо-

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 9, 65-78.

вою) Макарій зв'язаний з богословієм старої Київської Академії, з системами якого Макарій познайомився ще й безпосередньо з старих писаних курсів; останні він перечитував, як писав „Історію Київської Академії“. Недаром же Митроп. Филарет Дроздов, читаючи цю „Історію“, зауважив: „Похвали Теофанові Прокоповичеві слід би ускромнити й обмежити; богословію Іриней Фальковського занадто щедро прописано „совершенство“, а хиб не показано, про що не зайвим було б згадати по обов'язку безсторонности“¹⁾. І в Петербурзі Макарій не звільнявся від київських впливів. Безперечно, перші чотири роки своїх викладів богослов'я в Петербурзькій Академії Макарій знаходився під впливом (вільним чи невільним) Ректора Афанасія Дроздова²⁾, а Филарет Гумилевський про цього Афанасія висловлюється, що, крім „Кормчей“ та „Православнаго Исповѣданія Вѣры“ Петра Могили, нічого не хоче знати. Свого часу Афанасій Дроздов намовляв Макарія писати Догматичне Богословіє.

До всього прочого Макарій ніколи не поривав зв'язків з Іннокентієм, що завжди морально його підтримував, намовляв писати Догматичне Богословіє, а коли останнє з'явилося, то ніхто інший, а сам Іннокентій був таким прихильним рецензентом його. Все це тільки свідчить про зв'язки Макарія з історично-традиційним богословієм Київської Академії.

Той факт, що догматика Макарія не раз перевидавалася й вживалася в духовних школах, свідчить про її позитивне значіння. Його догматична система, подаючи надзвичайно багатий богословський матеріал, давала стимул до поступового розвитку та дальшого розроблення Православного Догматичного Богослов'я в Росії, а потім і в інших православних країнах, що в силу своїх історичних та культурних умов, не мали можливості дати щось подібне до системи Макарія. Наукове, ґрунтовне дослідження православної догматики без його праці неможливе. Правда, в кінці XIX-го й у XX ст. в російській духовній журналістиці можна зустріти вияви незадоволення догматичною системою Макарія, роблять їй закиди в схоластичності, в відсутності живости.

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1894 р., № 6, 245-246.

²⁾ „Христ. Чтен.“, 1884 р., № 5-6, стр. 804.

Та такі закиди чутно було не від спеціалістів, а переважно ділетантів. Догматика Макарія більше, ніж 50 літ, служила підручником для Семинарій і Духовних Академій, і самий цей факт красномовно говорить про її значіння. Мало що втратила вона й з виходом п'ятитомового „Опыта Православно-Догматическаго Богословія“ Єпископа Сільвестра Малеванського († 1908 р.).

III.

Ще більше часу та уваги, ніж Догматичному Богословію, Преосв. Макарій віддав історії Російської Церкви. З неї він почав свою наукову діяльність, нею й закінчив. І в цій області знання заслуги його занадто великі, надзвичайні, можна сказати. Першою науковою, а разом з тим і друкованою, працею була „Історія Київської Академії“ (СПБ, 1843 р., 226 стр.). Це була його студентська, „курсова“, робота, за яку він дістав степень Магістра богословія. Свою книгу Макарій присвятив „наставникамъ и воспитанникамъ Київської Академії“. Висилаючи один примірник Архiepіскопові Іннокентію, Макарій писав йому (8 вересня 1843 р.): „В час студій історії своєї рідної Академії, автор-студент мав щастя користуватися, меж иншим, освітною допомогою й Вашого Преосвященства й охоче признає, що видана ним тепер книга, без Вашої допомоги, не мала б в собі де-яких важних відомостей про предмет (дослідження). Нехай же перед Вашим Преосвященством оця книга буде виразом повного признання до Вас автора“¹⁾. Наведені слова самого Макарія свідчать про близьке відношення Іннокентія до „Історії Київ. Академії“. Раніше вже говорилося, що Іннокентій порадив Макарію тему, сам давав де-які вказівки й доручив В. Аскоченському, щоб той допомагав Макарію розбиратися в писаних польською мовою документах. Київська Академія збиралася була видати цю працю Макарія; як магістерську працю, її було подано на розгляд Митрополита Филарета (Дроздова), який zostався нею задоволений. „З огляду на багатство зібраних відомостей“, — писав Филарет, — „та на порядок в викладі їх, праця гідна уваги, хоч єсть що відкинути в подробицях і єсть що очистити в виразах. Хоч пред-

¹⁾ „Христ. Чтен.“, 1884 р., № 5-6, 798-99.

мет росправи й не богословський, одначе, торкаючися ріжних наукових предметів, автор виявляє себе гідним степени магістра¹⁾. Макарій хотів переробити, згідно з вказівками Филарета, та доповнити свою історію Київської Академії, виписав з Київа свій рукопис до Петербурга й тут видав її, помістивши перед тим в скороченню першу частину її в журналі „Маяк“ (1843 р., т. X)²⁾. „Исторія Кіевской Академіи“ складається з вступу, трьох частин і закінчення. У вступі (стр. 7-13) Макарій подає коротенькі відомости про заснування нашої школи, накреслює план розвідки й поділ історії Академії на три періоди. Перший період (стр. 15-34) охоплює р.р.1589-1631, коли Академія була братською школою; другий період (стр. 35-101) — р.р. 1631-1701, коли вона звалася Київо-Могилянською колегією; і період третій (стр. 103-201) — р.р. 1701-1819, коли до неї прикладалася назва Київо-Могило-Зоборовської Академії. Відповідно такому поділові на періоди й сама праця розпадається на три частини; кожна частина охоплює один якийсь період і, в свою чергу, розпадається на три розділи. Перший розділ висвітлює зовнішнє життя Академії в зазначену добу, другий — внутрішнє її життя, а третій — заслуги школи перед „отечественною“ освітою та Православною Церквою. Закінчення (стр. 203-226) містить коротеньку історію Академії від 1819-го року до 1842-го. Матеріали для історії Київської Академії Макарій знаходив в архивах академічному та взагалі київських. Він переглянув велику кількість документів, перечитав рукописні записи старо-академічних курсів усіх предметів, що колись викладалися в Академії (виключно в латинській мові). В цьому полягає позитивна сторона праці. Автор подав в наміченому ним порядку багато нових історичних фактів, намалював загальну картину минулого нашої Академії, дає першу повну історію Київської Академії, якої до Макарія не існувало, бо до нього про Академію публіковано було тільки випадкові, уривчасті відомости, головним чином ті, що подає Митрополит Євгеній Болховитинов (1767-1837) в своїй цінній праці „Описание Кіево-Софійскаго собора и Кіевской Іерархїи“ (Київъ, 1825). Очевидно, того

¹⁾ „Труд. К. Д. Ак.“, 1894 р., № 6, 245-246.

²⁾ Ibid., № 6, 246 (примітка).

було мало, і Макарій мусив сам йти ще невтоптанною стежкою. На жаль, архивні данні, що стосувалися до історії Академії, дуже обмежені, і тому розвідка Макарія місцями занадто схематична, іноді обмежується переліченням одних тільки діячів, що мають відношення до Академії. Пізніші праці М. І. Петрова, С. Т. Голубєва, О. І. Титова та їх учнів Д. Вишневського, В. Серебренникова та ин. (що досліджували поодинокі періоди історії Академії) виразно свідчать про те, наскільки тяжка справа писати історію Київської Академії. Тепер бачимо, що передчасно Макарій взявся за повну історію Академії, бо ще зовсім мало було переведено підготовчої роботи, не було ще навіть висвітлено, коли засновано братську школу. Разом з своїми нечисленими попередниками він відносить ту подію до 1589 р. Посилаючи Інноцентієві примірник „Ист. Киевск. Академіи“ в 1843 р., Макарій, меж иншим, пише: „Одно тільки непокоїть його (автора), що Київська Академія заслуговувала б кращої історії та що праця його недосконала...“¹⁾. Постійна праця в області церковної історії в роках наступних, очевидно, зміцнила його такий погляд на свою працю, бо „Исторія Киевской Академіи“ другим виданням не виходила. Єдина праця Макарія, що не зазнала повторного видання! І все таки вона для свого часу мала величезне значіння. Російська загальна преса гаряче вітала вихід „Исторії Киев. Академіи“, як визначне явище. В різних періодичних виданнях бачимо дуже прихильні рецензії. З них найбільш інтересна рецензія М. П. Погодина в „Москвитянинъ“ (1844 р. № 5, 80-82), який підкреслює велике значіння монографічної літератури для розроблення „полной истории нашего отечества“ й вітає „Ист. Киев. Академіи“, „як плід добросумлінної праці та як підмогу для budouчого історика освіти“ в Росії²⁾. „Журналъ Министерства Народ. Просв.“ те-ж вітав появу праці Макарія, як „знамениту працю“ й „прекрасний твір“. „Треба зауважити“, — читаємо тут, — „що автор з усією пильністю та вмінням скористувався бувшими в нього під руками матеріалами, найбогатшим для яких джерелом служать

¹⁾ „Христ. Чтен.“, 1884 р., № 5-6, 799 („...трудъ его несовершенный“)

²⁾ Н. Барсуковъ, „Жизнь и труды М. П. Погодина“, кн. VII, 204-205.

стародавні рукописи, що переховуються в бібліотеках Києво-Печерської Лаври та Києво-Софійського собора", і тому вага та інтерес праці Макарія полягає „скільки в новизні предмета та значній кількості подробиць, стільки ж в систематичності частин своїх і прекрасному викладі“¹⁾.

Одночасно з друкуванням „Історії Києв. Акад.“ Макарій друкує й інші свої історичні праці. Так, в 1842 р. „Маяк“ (т. VI, кн. XII) помістив статтю: „Пути Промысла о Росіи въ порабощеніи ея татарами“, а згодом від статей переходить до праць більших розмірів та вартости. На сторінках „Христ. Чтенія“ за 1845 р. друкується його розвідка про христیانство на Русі; на початку 1846 р. вона вийшла окремою книгою, під заголовком: „Історія христیانства въ Росіи до Равноапостольнаго князя Володимира, какъ введеніе въ исторію Русской Церкви“ (СПБ., 1846, стр. XII - 421 - III). Як свідчить самий заголовок, розвідка повинна бути вступом до історії Російської Церкви. В передмові до праці Макарій заявляє, що історію Російської Церкви можна починати тільки з того часу, коли сама Церква почала своє існування, а це припадає на часи великого князя Володимира Рівноапостольного, „коли в нас почався ряд первосвятителів, без яких, в строгому розумінню, нема й не може бути Церкви, ряд, що без перерви тягнеться й досі; від тої тільки пори наша Церква придбала внутрішнє та зовнішнє благоустройство“ (стр. V-VI). Але ж для історика нема ніякого сумніву, що христیانство існувало на Русі ще раніше великого князя Володимира, від часу заснування Руської держави, хоч ми й не можемо рішуче сказати, щоб вже тоді в нас була поставлена вища Ієрархія, а значить (от же) — щоб була в строгому розумінню й Церква“. Навіть більше того: „Христیانство в межах теперішньої Росії існувало ще до заснування Руської держави, від часів самих Св. Апостолів, хоч і тоді в нас не було якоїсь одної певної Церкви, а було кілька поодиноких Церков або єпархій, що в більшости не мали поміж собою ніякого ієрархичного зв'язку“ (стр. VI). З огляду на це, історик Російської Церкви не може ігнорувати факту існування христیانства на нашій території до часів організування нашої Церкви, повинен зверта-

¹⁾ „Жур. Мин. Нар. Просв“. 1844 р., т. 42. отд. VI, 57-75.

ти на ті часи свою увагу, мусить говорити й про ті далекі часи, так само, як історик держави (свіцький) не вважає зайвим говорити й про ті народи, що колись перебували на території даної держави до появи тут якогось певного народу, до утворення якоїсь певної держави. Таким чином Макарій доводить необхідність для історика нашої Церкви говорити про христیانство, чи його сліди, в нас, до Св. Володимира; але ж, що-б не порушувати систематичности викладу, в інтересах самої історії, про це треба говорити „попередньо у вступі. Це тим природнійше, що христیانство на Русі, до великого князя Володимира, й попережало Російську Церкву, а разом з тим воно, без сумніву, послужило підготовленням і так ніби то вступом до остаточного заснування її (Церкви) в руському народі“ (стр. IX).

Після таких міркувань, Макарій каже: „Ось та точка, з якої дивився я на свій предмет, писавши видану тепер працю: „Історія Христیانства въ Россіи до равноапостольнаго князя Владимира“. Я бачив, я хотів представити в оцій історії не більше, як тільки вступ до „історії Російської Церкви“, вступ не як до науки, а тільки як до історії“ (стр. X). Саму історію христیانства на нашій території до Володимира Вел. Макарій поділяє на дві нерівні доби: одна від початку христیانства до заснування нашої держави (60-862 рр.), а друга від заснування нашої держави до утворення Церкви за часів великого князя Володимира (862-992 р.р.). Такий поділ на доби дає дослідувачеві підставу розбити працю на дві частини, з яких перша присвячена першій добі, се б то христیانству на території пізнійшої Росії, до 862 р. (стр. 3-182), а частина друга — христیانству в нашій державі до охрещення Володимира (стр. 185-421). Перша частина складається з вступу (3-6), де мова йде про зміну народів на нашій території (Готи, Гунни, Авари, Хозори), „про той політичний хаос, що захував у собі насіння того прекрасного життя, яке з такою повнотою цвіте зараз на ґрунті нашої Батьківщини“, — вступу, п'яти розділів та заключення. Тут ми бачимо: проповідь Св. Апост. Андрея Первозванного (де саме проповідував, яким народам та які наслідки його проповіді) — розд. I; христیانство в стародавній Скиєї (єпархії: Скиєська, з осідком в Томах, Херсонєська, Готєйська, Сурожська, Фульська і Босфорська, — розд. II; христیانство в

стародавній Сарматії або Кавказському краю (сліди християнства в „Чихії“ — *Zixuia* — та Аланії) — розд. III; Церква Христа на Закавказзі (Арменія, Грузія, Колхида, Абхазія) — розд. IV; сліди християнства у внутрішніх областях Росії (шляхи, якими приходило християнство та при яких обставинах) — розд. V.

Друга частина розпадається на чотири розділи й теж має вступ і заключення. У вступі Макарій згадує про так зв. охрещення Руси, яких він, згідно з нашими стародавніми пам'ятниками, налічує „до п'яти“: за Апост. Андрея Первозванного, Кирила і Меєодія, Аскольда та Діра, княгині Ольги та Володимира. На тій підставі, що про Ап. Андрея Первозванного мова вже була в першій частині, автор починає просто з Кирила та Меєодія (їх проповідь та переклад Св. Письма й богослужбових книг — розд. I) і охрещення Аскольда та Діра й положення християнства до княгині Ольги (розд. II); християнство за часів Ольги й після неї, до Володимира (розд. III); охрещення кн. Володимира й киян (розд. IV). В заключенні Макарій характеризує загальне положення Християнської взагалі Церкви в часи насадження християнства на нашій території (862-992 р. р.). Саме годі Римська Церква пориває зв'язок з Церквою Вселенською. Така одночасність подій в очах нашого історика має особливе, провіденціалістичне значіння. „Хто ж, маючи очі на те, щоб бачити, не побачить звідци високого призначення Церкви „отечественной“ ще від першої минути її існування, призначення поповнити в Святій Вселенській Церкві відступлення від неї Церкви Римської, що була колись одною з перших, ліпших і найпросторійших її частин?“¹⁾. І таке доповнення тим більше було потрібно, що грецька, Східня Церква переживала тоді натиск з боку мусульманського світа. Поруч з тим подає Макарій картину положення тіх країн, що лежали на схід від Руси.

Отакий зміст зазначеної праці Митрополита Макарія. В 1868 р. вона появилася другим виданням в трохи скороченому виді (СПБ., 1868, стр. VI+335+II).

„Історія християнства“ на Руси до Володимира давала підставу думати, що Макарій приступить до писання історії

1) Вид. I-ше, 396.

самої Церкви. Статті його на сторінках „Христ. Чтенія“ свідчили те ж саме. Вже в 1847 р. він помістив там ряд статтей під заголовком: „Очеркъ исторіи Русской Церкви въ періодъ до-татарській (992-1240)“. З листування Макарія з Іннокентієм видно, що той намовляв його продовжувати почату вже історію, а сам Макарій пильно працював над нею. В листі своєму, від 9 квітня 1846 р., до Іннокентія Макарій пише: „Це (писання історії) моє шире бажання, моя пристрасть, хоч, на жаль, можу віддаватися історичним студіям лише часом, уривчасто, з-за інших істотних, обов'язкових работ. Немало я вже вистудіював предмет і зібрав матеріалів, та писати до канікул не почну: тепер треба видавати богословські записки студентам, чого в нас вимагають обов'язково, а там іспити. План для моєї будучої роботи я вже тричі перероблював, а той, що зараз у мене в голові, вже мені не подобається“. В загальних рисах той план був такий: Церква Російська в залежності від Константинопольського Патріарха (992-1588 р.р.) й Церква Російська в добу її самостійности (від 1589 р.). Перша частина поділяється: домонгольський період (992-1240), й Церква під управлінням то одного, то двох Митрополитів (1240-1450), і під управлінням двох Митрополитів (1450-1588). Друга частина розпадається на період патриарший і період синодальний. Кожний з намічених періодів розпадається на багато спеціальних розділів, які Макарій і перелічує тут-же, в листі до Іннокентія, й додає до цього: „Поданий тут розподіл що-до часу, здається, не буду змінити, але розподіл що-до предмету „непремѣнно устраню“: це насильне розривання живих подій, що неминуче позбавляє життя й саму історію. Та чим замінити це, на що ліпше наважитися, ще не думав“¹⁾.

Наведений уривок з листа свідчить, як уважно Макарій працював над своєю історією. Складні обов'язки його, особливо коли став Ректором Академії, друкування богословських праць, студіювання історії роскола, — все це не давало йому можливости віддатися історії Російській Церкви. Лише в 1857 р. він випускає три перші томи своєї „Исторіи Русской Церкви“ — т. I, XXII+292+IV стр.; т. II, 368+IV стр.; т. III, 340+IV стр. Зазначені три томи охоплюють пер-

¹⁾ „Христ. Чтен.“, 1884 р., № 5-6. 799-801.

шу добу історії „Русской“ Церкви, від 992 р., до 1240 р., се б то добу домонгольську. Згідно з наміченим планом, перший том охоплює час од охрещення Володимира Св. в 988 р. до Митрополита Іларіона, се б то до 1051 р.; другий том — від Іларіона до Климента Смолятича (1051-1147), а третій — від 1147 р. до 1240 р. Не можна сказати, щоб ці перші три томи було зустрінuto прихильно. В журналі „Русская Бесѣда“ (1858 р., кн. I, крит., 66-87) Н. Гиляров-Платонов помістив статтю про механічні способи в дослідженнях історії, де прикладом такого способу виставив „Історію Русской Церкви“ Макарія, й про працю говорить „це не історія й даже не книга, а просто „издѣліе“¹⁾. Не обмежуючися тим, той-же Гиляров-Платонов дав ще й спеціальну рецензію на всі три томи („Русская Бесѣда“, 1859 р., кн. III, критика, стр. 1-36). Немало він робить закидів нашому історикові: відсутність провідної думки, незадовольняючий поділ на періоди, механічність в дослідженні, занадто непотрібне дробління предмета, не історія — а книга, мильні твердження й багато иншого зазначає строгий рецензент. А про те признається, що праця цінна і користна. „Труд“ — каже Гиляров — „справді великий і заслуговує поваги, та воно й не дивно з боку високошановного автора, що вже подарував літературі кілька творів. Скільки сторінок треба було прочитати, перегорнути, написати справок! За виписки, зроблені в тексті й переважно в примітках, ми повинні бути особливо вдячними. З-за неприступности бібліотек оці виписки для багатьох і дуже багатьох послужать єдиним випадком читати місця з де-яких невиданих рукописів і зроблять книгу незамінною“²⁾. З статей Гилярова видно, що були в тодішній пресі й дуже прихильні до Макарія рецензії³⁾; але ж скористуватися ними нема можливости.

Як говорилося вище, Макарій ставши єпархіальним Архиєреєм, на де-який час припиняє свою наукову церковно-історичну діяльність й знову береться за неї тільки з 1865 р. В 1866 р. виходять четвертий (385+IX стр.) та пятий

1) Н. П. Гиляровъ - Платоновъ. „Сборникъ сочиненій. Москва 1899 р.“, стр. 219.

2) Той же „Сборникъ сочиненій“, стр. 290.

3) Ibid., 218-220.

(476+VI стр.) томи, присвячені добі монгольській (1240-1448), або інакше — добі, коли наша Церква управлялася то одним, то двома Митрополитами, отже в обох томах історик говорить про церковне життя земель українських, білоруських і московських. Далі, перш, ніж продовжувати свою історію Церкви, Макарій в 1868 р. випустив другим виданням три перші томи, з де-якими додатками та поправками. Так, в I томі він значно скоротив вступ, де були його міркування що-до викладу історії Російської Церкви та поділу її на періоди, а до кожного тому додав по кілька пам'яток стародавнього нашого письменства. Тексти цих пам'яток було знайдено самим істориком¹⁾. Томи VI-IX присвячено добі поділу Церкви на дві митрополії — Московську та Київську (1448,1588), з них томи VI (1870, стр. 383+VIII), VII (1874, стр. VII+528) і VIII (1877, стр. VIII+414) містять в собі історію Московської Митрополії, а том IX (СПБ., 1879, стр. XX+689) — історію Митрополії Київської, від остаточного поділу єдиної Київської Митрополії в 1458 р. до проголошення Берестейської унії в 1596 році. Як і в попередніх томах, тон викладу IX т. цілком об'єктивний: історик увесь час говорить словами давних наших актів, робить з них великі виписки й лише іноді полемізує з де-якими істориками, оборонцями латинства. В цілому-ж IX т. прекрасно освітлює церковне життя України в другій половині XV і в XVI ст. З тому X-го Макарій починає період самостійного існування „Русской Церкви“, доби Патріаршества в Москві. Тому, що Київська Митрополія до 1686 р. підлягала ще Константинопольському Патріархові й не мала зв'язку з Москвою, то історія її розглядається окремо від історії Церкви Московської. Десятий том охоплює час од 1589-го року (встановлення патріаршества) до 1622 р. для Церкви Московської й від 1596 р. (проголошення Берестейської унії) до 1619 р. Одинадцятий том (СПБ., 1882, стр. XV+628) охоплює час від 1620-го р. до 1650-го. Стр. 1 — 241 присвячено Московським Патріархам Филаретові, Іоасафу I та Іосифові, вся ж інша, значно більша частина книги розповідає про

¹⁾ Див. статтю Д. Абрамовича „О трудах Митрополита Макария (Булгакова) въ области древней русской литературы“ — „Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Россійской Акад. Наук. 1917 р.“, т. XXII, кн. 2-а, стр. 276-290.

справи Української Церкви. Один з рецензентів (Малишевський Ів.) звертає на це увагу й говорить, що така нерівність не випадкова: „Церковне життя в Московському Патріархаті в данному часі було менш змістовним, ніж життя Церкви Української“¹⁾. Тут йшла боротьба з унією, в якій брали активну участь всі православні, виявлявся інтенсивний освітний рух, рух видавничий, виступали такі визначні діячі, як Митрополити Іов Борецький, Петро Могила. Історик помітно захоплюється таким життям нашої Церкви й говорить про нього більше, ніж про спокійно-нерухоме життя Церкви в Москві. Особливо притягає до себе увагу історика Петро Могила, якого він ставить дуже високо. „Імя Петра Могили — одна з найліпших прикрас в нашій церковній історії. Безсумнівно, він стояв вище за всіх сучасних йому Ієрархів не тільки Української, а й Московської Церкви й навіть всеї Церкви східної, стояв вище їх своєю освітою, ще більш своєю любовію до освіти та своїми трудами в интересах освіти та Церкви“. Серед прекрасних рис діяльності знаменитого нашого Митрополита історик підкреслює його постійні зв'язки з громадянством і народом, через активну участь громадських представників, особисто й колективно, в церковних установах. Взагалі XI т. „Історії Русской Церкви“ трактує про такі явища в життю нашої Православної Церкви, знайомство з якими корисно й для теперішніх часів. — Том дванадцятий (СПБ., 1883, стр. XXVI+792) мало не весь присвячено Патріархові Никону, що залишив глибокий слід в історії; кінчається він великим Московським Собором 1667 р. Справам Української Церкви уділено не багато порівнюючи уваги (стр. 11-111 і 535-591). Після 1654 р., коли Україна прилучалася до Москви, Патріарх Никон, а за ним і інші представники церковної влади в Москві роблять спроби поставити Київську Митрополію в залежність од Московського Патріарха. Митрополити Сильвестр Косов († 1657), Діонісій Балабан (1657-1663) та Іосиф Нелюбович-Тукальський (1664-1675) й чути не бажають про Московського Патріарха, виступають проти Московського уряду й симпатизують Польщі. Діяльність зазначених Митрополитів і досліджує Макарій. Щоб з'ясувати характер цієї діяльності,

¹⁾ „Кіев. Стар.“, 1882 р., № 4, стр. 150.

Макарій, як досвідчений історик, звертає увагу на місце, час і обставини життя цих Митрополитів, таким способом вивчає їх поведінку щодо Москви й тим самим виявляє повну безсторонність і зразкову об'єктивність в оцінці їх діяльності. В данному відношенні історичне дослідження Макарія визначається таким характером об'єктивності, якого не бачимо в пізніших російських дослідувачів данної епохи. Напр., В. Ейнгорн, автор солідної монографії: „О сношеніях малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича“, не може втриматися від іронії (а часом і обурення), коли говорить про поведінку вищого українського духовенства в відношенні до Москви.

З сказаного видно, що Митрополит Макарій довів свою історію „Русской“ Церкви тільки до 1667 р. Несподівана смерть припинила його наукову діяльність. Поодинокі томи його „Історії“, як і вся його науково-історична діяльність, знаходили собі ріжну оцінку та характеристику. Показчик таких оцінок дає С. Венгеров в своїх „Источникахъ словаря русскихъ писателей“ (т. IV, СПб., 1917, стр. 96-100). Зрозуміло, що погляди були неоднакові. Одні робили занадто гострі закиди (як Гиляров-Платонов), доводили відсутність критичного відношення до матеріалу, провідної думки, механічність дослідження, штучність поділу на періоди та ін. Але ж взагалі кажучи, неприхильно було зустрінуте тільки перші три томи, інші ж послідовно находили собі все більш й більш прихильности, а останні три викликали вже дуже прихильні рецензії на сторінках „Кіевской Старини“¹⁾. Все таки варто уваги, що навіть противники Макарія підкреслювали багатство та цінність поданого істориком фактичного матеріалу. Для безсторонньої ж оцінки „Історії Русской Церкви“ необхідно пам'ятати про ті несприятливі обставини, в яких знаходилася російська богословська наука, з одного боку, а з другого — про той стан джерелознавства та історії Росії взагалі й Російської Церкви з'окрема. Коли Макарій почав писати свою історію, критичне відношення

¹⁾ 1882 р., № 3, 577-580, — на X т. і № 4, 149-152, — на XI т.; 1883 р., № 5, 155-160, — на XII т. Перші дві підписані літерою „М“, а третя — „Т-скій“. Це підписи професорів Київської Академії Ів. Малишевського і Ф. Терновського. Особливо цікава рецензія останнього.

до історичного матеріалу не користувалося симпатіями всякого роду „властей предержажих“, а пам'ятники стародавнього письменства нашого були слабо досліджені, багато їх зоставалося невідомими для ученого світа. Отже Макарій мусив сам знаходити невідомі пам'ятники й самостійно, як піонер, досліджувати й опрацьовувати вже відомі, бо праці Митрополита Євгенія Болховитинова († 1837 р.) та схематична „Історія Русской Церкви“ Архієпископа Филарета Гумилевського († 1866 р.) не велику могли дати йому поміч. Пізніші видання історичних памяток археографічними комісіями в Петербурзі, Києві, Вільні та інших місцях, фундаментальна „Історія Росії“ С. М. Соловйова, цінні історичні розвідки М. І. Костомарова та всякі монографії інших дослідувачів вже значно полегшували завдання Макарія та справу вишукування й оброблення потрібних для нього матеріалів. А що він добре розумів справу, про те свідчить той факт, що він сам вимагав критичного відношення до давніх памятників літератури. „Критики, побільше критики— ось чого нам треба бажати в історії нашої літератури“, — говорить Макарій з приводу поверхових поглядів, необгрунтованих тверджень відносно памяток стародавнього письменства нашого, що являються разом з тим і джерелом для історії нашої Церкви¹⁾. Далі, раз намітивши певний розподіл на періоди, дослідувач наш дотримується його від першого тома до останнього, дванадцятого. Такий чи інший поділ на періоди в значній мірі умовна річ, і прийнятий Макарієм спосіб поділу можна легко прикласти до історії Московської Церкви, тільки до Церкви Української, Київської Митрополії, яку Макарій в 1448-1686 р.р. визнає цілком окремою від Московської, прикладати його не зручно, бо од Константинопольського Патріарха вона сама не відділялася, а її відірвано було насильно. Макарій давав багатий, наново здобутий історичний матеріал; його „Історія“ довгий час, мало не до початку ХХ ст., являлася найбільш повною та докладною й мало не єдиною історією Російської Церкви. В міру виходу кожного нового тому праці Макарія, „Історія“ Архієп. Филарета все більше й більше втрачувала своє значіння, перший-же том „Історії“ Ев. Голубинського, хоч

¹⁾ Історія Рус. Цер., т. V, 408 (вид. 1866 р.).

і мав високу наукову вартість і, як висловлюється сам Голубинський, доповнював і поправляв Макарія, але ж охоплював лише домонгольську добу та до того ж ще й був мало приступною книжкою (в багатьох Духовних Семинаріях являвся просто забороненою книгою). Через те на „Історію“ Макарія був завжди попит, і поодинокі томи її передруковувалися по кілька разів. Так, в 1888-1889 р. вийшло третє видання т. т. I-III, в 1886 р. 2-е видання IV-V т. т., далі йде 2-ге вид. т. т. VI — в 1887 р., VII — в 1891 р. VIII — в 1898 р.; в 1900 р. виходить 2-м виданням т. IX, а в 1902 р. — 2-ге видання т. т. X-XII. Авторитет Макарія, як історика Російської Церкви, стояв дуже високо. З нього брали великими дозами історичні відомости й для наукових праць, і для популярних, що зьявлялися в немалій кількості на сторінках духовної преси. Починає він втрачувати своє значіння лише з того часу, коли в 1900 р. Московське „Общество истории и древностей Россійскихъ“ видало першу половину 2-го тому „Історіи Рус. Церкви“ Голубинського (стр. VIII + 919), а в 1901 і 1904 р.р. другим виданням обидві половині 1-го тому.

Для історії Православної Церкви на землях білоруських та українських, се б то в межах старої Польсько-Литовської держави, особливий інтерес мають томи IX - XII. Тут Макарій згрупував силу надзвичайно цінного матеріалу, намітив схему церковно-історичного процесу, дав об'єктивне освітлення подій. Ст. Голубєв своєю монографією „Кієвській Митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники“ (т. I, 1883; II, 1898 р.) та Пл. Жукович розвідками своїми під заголовком „Сеймовая борьба западно-русскаго православнаго дворянства съ церковною унією“ (т. I—до 1609 р., СПб., 1901;— і, як продовження, — до 1632 р., випп. 1-6, 1903-1912), значно поглибили зміст подій кінця XVI і першої половини XVII ст., а про те Макарій й доси не втратив своєї наукової вартости, особливо що-до історії XVI ст. Доказом того являється той факт, що М. Грушевський в своїй „Історії України-Руси“ (тт. V - VI) огляд церковного життя на Україні подає головним чином на підставі „Історіи“ Макарія. Умови після військових часів дають підставу думати, що вказані томи (IX - XII) тої „Історіи“ ще не скоро будуть замінені чимсь кращим.

IV.

За свої друковані праці — як книги, так і журнальні статті — Макарій до 1867 р. зібрав більше 120 тисяч рублів. Всі ці гроші він призначив на видачу премій за кращі наукові праці. Як пояснював він сам у листі до синодального обер-прокурора, графа Д. А. Толстого (в 1867 р.), Макарій ще в 1841 р., коли розпочинав свою професорську діяльність в Київській Академії, дав слово не витратити на себе зароблених літературною працею грошей, а зібрати їх і потім дати їм спеціальне призначення. Всі ці гроші він положив у державний банк (в пятипроцентових паперах) з тим, щоб щорічні проценти в кількості 6 тисяч рублів, завжди йшли на премії за кращі наукові праці — дві премії повні — в півтори тисячі кожна і три половинних — в одну тисячу рублів кожна. Справу розподілу цих премій Макарій передав Св. Синодові та Академії Наук, щоб вони по черзі розпорядилися ними: один рік Св. Синод призначав їх за кращі богословські праці, а другий рік — Академія Наук за кращі праці з усіх галузів знання. Воля жертводавця мала виконуватися від часу його смерті. Згідно з виробленими умовами присудження премій, Св. Синод і Академія Наук аж до самої революції 1917 р. роздавали „Макарьївські“ премії науковим працівникам за їх досліді в російській мові¹⁾. Таких „лауреатів“ було немало. Список їх, разом з оцінкою їх розвідок, можна читати в справозданнях про присудження премій імені Митрополита Макарія, що публіковалися обома зазначеними установами. Крім того, Митрополит Макарій завів такого рода премії і в Духовних Академіях, особливо ж у Київській, а Академії розподіляли їх поміж своїми професорами. Так, в Київській Академії від 1869 року була т. зв. „юбилейна“ Макарьївська премія. З нагоди юбилею Академії в 1869 р., Макарій пожертвував 25 тисяч рублів, які щорічно давали 1710 руб. прибутку. Значна частина цього прибутку йшла на премію, а остача поверталася до основного капітала, завдяки чому 25 тисяч в 1896 р. дійшли вже до 45 тисяч рублів. Тоді Академія, за згодою Св. Синода, ухвалила, щоб зазначена „юбилейна“ повна премія рівнялася 1200 руб., а половинна — 600 руб., рецензентові за

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1896 р., № 10, 165 - 168.

оцінку праці, незалежно від наукової вартості останньої, призначалося 500 руб. („Тр. К. Дух. Акад.“, 1897 р., № 9, протоколи, 106-109). Незадовго до своєї смерті, Макарій знову дав Київській Академії 25 тисяч, які на 1-ше грудня 1896 р. вирости в 37,500 рублів і давали чистого прибутку 1425 руб. в рік. Одну тисячу з цього прибутку поділено на чотири премії (в 250 руб. кожна) для професорів, а з 425 руб. утворено три премії для студентів — в 200, 125 і 100 рублів за кращі кандидатські праці (Там-же і ті-ж протоколи, стр. 109-111). В протоколах засідань професорських рад Духовних Академій знаходимо докладні відомости про присудження „макар'ївських премій“. Зрозуміло, що такі нагороди давали моральне задоволення й значну матеріальну підтримку працівникам науки й заохочували їх до нових досліджень та розроблення науки. Через те ім'я Митрополита Макарія було поважаним серед ученого світа в Росії й ставилося поруч з такими меценатами науки, як П. Н. Демидов та А. С. Уваров, що повторювали премії свого імені в Академії Наук. Всім трьом російська наука завдячує в неمالій мірі своїм розвитком. Серед дослідувачів та дослідів, увінчаних „Макар'ївськими“ преміями, єсть і такі, що мають безпосереднє відношення до історії України. Для прикладу можна назвати С. Т. Голубєва — „Петръ Могила.., т. II“; „Исторія Киевской Духовной Академіи, т. I (періодъ домогилянскій)“; „Λίθη“ (з передмовою в „Архив. Юго-Запад. Россіи“, ч. I, т. IX)¹⁾; Мих. Ів. Петрова — „Исторія Киевской Духов. Академіи во второй половинѣ XVII в.“ та ин...²⁾ Треба додати, що нагороди доставали не тільки самі дослідувачі, а й рецензенти їх праць за свою писану їх оцінку.

Не можна замовчувати й того, що Макарій, сам визначний учений, всякими способами підтримував інших учених, в тому числі й молодих, і всіма способами допомагав їм. Під-час ревізій Духовних Академій він звертав увагу на писані праці студентів і заохочував їх до дальшої наукової роботи. Після ревізії в 1874 р. Київської та Казанської Ака-

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1900 р., № 12, проток., 158-192; 1901 р., № 1, 193-214. — 1887 р., № 6, проток., 97-114. — 1894 р., №№ 9 і 10, проток., 127-133.

²⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1896 р., № 12, проток., 175.

демії, він свідчив, що багато студентських дисертацій, писаних на степень кандидата богослов'я, варто уваги завдяки багатству знання та науковим прийомам, а деякі уявляють цінну вкладку в богословську літературу¹⁾. Серед студентів Київської Академії, що звернув на них увагу Макарій, був і визначний історик Української Церкви С. Т. Голубєв († 1921 р.), якого Макарій оцінив належним способом й зміцнив в ньому охоту до церковно-історичної праці²⁾. В своїх відношеннях до учених Макарій виявляв зразкову доброзичливість не на словах тільки, а й самим ділом. Е. Е. Голубинський (1834-1912) в багатьох питаннях історії Церкви розходиться з Макарієм, а про те останній підтримував і допомагав Голубинському. Він дав кошти для видання першого тому монументальної „Історії Русской Церкви“ Голубинського (перша половина — 1880, стр. XXIII—790; друга — 1881, стр. XIV+790), призначивши йому позику з сум Перервинського монастиря³⁾. Про цю позику, що мала надзвичайно велике значіння для Е. Голубинського, сам Голубинський розповідає так. Закінчивши перший том своєї „Історії“, Голубинський не мав засобів на її друкування. Саме тоді на Московську митрополічну катедру було призначено Макарія. Знаючи, що в розпорядженні Митрополита знаходяться вільні суми Перервинського монастиря, Голубинський і вирішив звернутися до Макарія з проханням позичити з тих сум потрібні для нього гроші. Для багатьох професорів Московської Академії ця справа здавалася цілком безнадійною. Річ в тім, що ще в 1876 р. на сторінках „Журнала Министер. Народ. Просвѣщенія“ (№ 9, стр. 46-84, № 10, 133-169), Голубинський опублікував один розділ з своєї „Історії Русской Церкви“ про христیانство на Русі до Володимира Св. Ходили чутки, ніби то Макарій ставився дуже неприхильно до тої статті. Тому-то, коли Голубинський намірився звернутися до Митрополита за коштами для видання своєї історії, то професори Москов. Академії були тої думки, що потрібних для нього коштів Голубинський не достане.

1) „Извлеченія изъ высочайшаго отчета Обер-Прокурора Св. Синода“ за 1874 р., стр. 90.

2) „Тр. К. Д. Ак.“, 1901 р., № 1, протоколи, стр. 213 (рецензія проф. О. Титова).

3) „Богослов. Вѣст.“, 1912 р., № 1, стр. 4.

Такої ж думки був і Єпископ Олексій (Лавров), вікарій і близька до Макарія особа. Всупереч тому й на велике здивування всім, Митрополит з першого-ж слова дав свою згоду позичити Голубинському кошти з Перервинських сум, на таких умовах, які визначить сам Голубинський. Такий вчинок для останнього мав ще й те значіння, що й цензор його „Історії Рус. Церкви“, Ректор Москов. Духов. Академії протоієрей С. К. Смирнов (іменем професорської ради) сміливо пропустив книгу до друку¹⁾. Та цим одним ще не обмежилася прихильність Митроп. Макарія до Голубинського... „Високопреосвященний Макарій“ — розповідає Голубинський — „явився моїм оборонцем, коли мені загрожувала неприємність не дістати за мою історію ступені доктора богословія, а через те, значить, не бути в Академії ординарним професором. Коли-ж я прийшов до нього, щоб подякувати йому, він наговорив мені стільки компліментів, що привів мене „въ совершенное смущение“. Взагалі відносини Високопреосвященного Макарія, з приводу моєї „Історії Русской Церкви“, були такі, що тільки можу від всієї душі й від усього серця голосно сказати: „Нехай буде благословенною його память“²⁾.

Щоб зрозуміти наведені слова Голубинського, треба пригадати те, що говорить С. Смирнов, автор присвяченої Е. Голубинському некрологічної статті в „Журн. Мин. Народ. Просв.“ (1912 р., май). Після докторського диспуту 16 грудня 1880 р., Академія звернулася до Св. Синода з проханням затвердити Голубинського в ступені доктора богословія. В Синоді справу розгляду високоученої праці Голубинського було доручено членові Учебного Комітету при Св. Синоді, протоієрею Парвову. Той „трудолюбиво выбралъ и выписалъ“ з книги Голубинського всі місця публіцистично-ліберального характеру й подав їх Синодові. В результаті Св. Синод не хотів затвердити Голубинського в ступені доктора богословія, й погодився на затвердження лише завдяки категоричним і рішучим представленням Митрополита Макарія. За те в наказі на імя Ректора Московської Академії Св. Синод звертає увагу професорської ради на те, що загальний

¹⁾ „Жур. Мин. Нар. Просв.“, 1912 р., май, 27-28 („Соврем. Лѣтоп.“).

²⁾ „Журн. Мин. Нар. Просв.“, 1912 р., май, 28-29 („Соврем. Лѣтоп.“).

напрям „Історії Русской Церкви“ Голубинського не зовсім відповідає духові науки та гідности Православної Церкви¹⁾. За таке прихильне відношення до себе Е. Голубинський був дуже вдячний Митрополитові Макарію й присвятив його пам'яті першу половину 2-го тома своєї історії Церкви. Посвята—коротка. Він написав був спершу її довгою, з докладним оповіданням про цікаві подробиці справи; але ж перша редакція її не попала до друку, і нею скористувався С. Смирнов, наступник Голубинського в Московській Академії в своїй, присвяченій пам'яті Голубинського, статті²⁾.

Проф. В. Біднов.

¹⁾ „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1912 р., май 25-26.—Див. „Журнали“ Професор. Ради Моск. Академії за 1881 р., стр. 88.

²⁾ „Жур. Мин. Нар. Просв.“, 1912 р., май, 26-29.

